

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN SOSYOLOJİSİ)
ANABİLİM DALI

AHMET RIZA'NIN SOSYOLOJİK VE DİNİ GÖRÜŞLERİ
Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı :.....

Tez Jüri Üyeleri :	İmzası :
1.....
2.....
3.....
4.....
5.....

Tez Sınav Tarihi :.....

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN SOSYOLOJİSİ)
ANABİLİM DALI

AHMET RIZA'NIN
SOSYOLOJİK VE DİNİ GÖRÜŞLERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Süleyman Arif SARI

DANIŞMAN

Doç. Dr. Niyazi AKYÜZ

ANKARA – 2004

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Problemi.....	6
2. Araştırmanın Amacı	8
3. Araştırmanın Önemi	9
4. Araştırmanın Yöntemi	10

I. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

TOPLUM VE DİN	12
A. TOPLUM	12
B. DİN	14
C. DİNİN FONKSİYONU	17
D. DİN TOPLUM İLİŞKİSİ.....	19
a) Din ve Sosyal Değişme	19
b) Din ve Sosyal Farklılaşma	22
c) Din ve Sosyal Bütünleşme	23

II. BÖLÜM

TARİHİ ÇERÇEVE

A. AHMET RIZA'NIN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ	27
a)Ailesi ve Hayatı	27

b)Eserleri.....	33
B. TANZİMAT DÖNEMİ GENEL NİTELİKLERİ	35
C. I. MEŞRUTİYET	42
D. JÖN TÜRKLER	45
E. II. MEŞRUTİYET	47
F. DÖNEMİN BAŞLICA FİKİR AKIMLARI	50
a) İslamcılık	50
b) Osmanlıcılık	51
c) Türkçülük	53
d)Batıcılık.....	55
G.AHMET RIZA, AUGUSTE COMTE ve POZİTİVİZM.....	56

III.BÖLÜM.

AHMET RIZA’NIN DÜŞÜNCE SİSTEMİNDE TOPLUM VE DİN

a) Din Anlayışı.....	62
b) Ahlak Anlayışı	72
c) Dini Taassup ve İlerleme	76
d) Milliyetçilik Anlayışı	83
e) Toplum Anlayışı.....	86
f) Meşveret Anlayışı	90
g)Eğitim Görüşleri.....	93
f) Kadın ve Kadın Eğitimi	96
ı) Türk Toplumundaki Gerilemenin Sebepleri	105
i) Toplumsal İlerleme Yolunda Yapılması Gerekenler	108
SONUÇ.....	111
ÖZET.....	114

ABSTRACT.....	115
KAYNAKÇA.....	116

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu duraklama ve gerileme döneminde girdiği savaşlarda sık sık mağlubiyete uğradı. Savaşlarda alınan yenilgiler devlet adamlarını harekete

geçirmiş, alınan bu yenilgilerin sebeplerini araştırmaya yöneltmişti. Sonuçta Avrupalıların kullandıkları silahlar ve buna bağlı olarak da batıdaki bilim ve tekniğin ülkeye getirilmesi çözüm olarak sunulmuştu. Lakin bu yenilikler alt yapı hazırlanmadan yapıldığı için beklenen neticeyi vermemiş, imparatorluğun aldığı yenilgiler durmamış tersine devam etmiştir. Durum böyle olunca yapılacak çalışmalar ve yenilikler biraz daha geniş perspektifli tutularak batıdaki kurumların ve düşünce sistemlerinin imparatorluğa kazandırılması düşünülerek birçok kurum ve sistem olduğu gibi ülkeye getirilmiştir.

Türk düşünce ve fikir sisteminde batıya ayak uydurma yolunda yapılan bu çalışmalar, çağdaşlaşma ve batılılaşma uğruna atılan adımlar 18.yüzyılın birinci çeyreğine kadar uzanmaktadır. Fakat bu yolda yapılan çalışmalar Tanzimat döneminde ivme kazanmıştır. Bu dönemde çeşitli vesilelerle Avrupa'yı tanıma fırsatı bulan ve batı düşünce sistemi ile yetişen aydınlar yapılan çalışmaları ve yenilikleri yetersiz bulmuşlardır. Atılan bu adımları etkisiz gören bu ekol Genç Osmanlılar olarak kendini göstermiş, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki olarak da devam etmiştir. Bu düşünce sisteminin önde gelen savunucularından birisi olan Ahmet Rıza Bey de sadece Avrupa'dan alınacak bilim ve teknikle devletin kurtulmayacağını belirtmiştir. Kurtuluş için Avrupa'yı Avrupa yapan zihniyetin, düşünce sisteminin alınması gerektiğini savunmuştur. Ahmet Rıza Bey, bu fikirleriyle Osmanlı idaresine karşı muhalefete başlamış, yapılan yenilikleri yetersiz bulmuş, hatta spesifik bir düşünce olarak meşrutiyet yönetimine biran önce geçilmesini ifade etmiştir.

Bu çalışmada ilk Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmet Rıza Bey'in Sosyolojik ve Dini görüşlerini açıklamaya çalıştık. Araştırmamızın giriş bölümünde araştırmamızın konusunu, amacını, önemini yöntemini ortaya koyduk. Birinci bölümde toplum ve din kavramlarına açıklık getirilerek bunların birbirlerinden etkileşimi üzerinde duruldu. İkinci bölümde Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin fikri ve siyasi akımları incelendi. Üçüncü bölümde Ahmet Rıza Bey'in hayatı ve eserlerinin yanında onun sosyoloji ve dini fikirlerini inceledik. Ahmet Rıza Bey'in dinin sosyal içerikli naslarından hem bir muhalefet aracı olarak, hem de toplumsal bir ilerleme aracı olarak istifade ettiğini, hedeflediği sosyal içerikli ilerlemenin gerçekleşmesi için de düşüncelerini ve fikirlerinin uygulanması gerektiğini ortaya koymaya çalıştık.

Her çalışmada olduğu gibi, bu araştırma da bir çok kişinin değerli katkılarıyla olmuştur. Öncelikle araştırmanın her aşamasında çalışmalarına rehberlik eden ve yöneten tez danışmanım Sayın Doç. Dr. Niyazi AKYÜZ Bey'e, yol gösterici tavsiyelerinden dolayı Ana bilim Dalı Başkanı Sayın Prof. Dr. Münir KOŞTAŞ Bey'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tezimin son şekillenme aşamasındaki katkılarından dolayı Doç Dr Recai DOĞAN ile Doç Dr A.Hikmet EROĞLU'na teşekkür ederim. Son olarak, sabır ve özverisi ile çalışmalarına destek olan en değerli varlığıma, maddi ve manevi yardımlarını gördüğüm tüm dostlarıma şükran duygularımı sunarım.

GİRİŞ

1) ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ:

Osmanlı İmparatorluğu 19.yüzyılın başlarında Batı ile yaptığı askeri ve siyasi mücadelelerin birçoğunu kaybetmiştir. Avrupa ile yarışabilmek için her alanda onları örnek alarak birçok yenilikler yapılmaya başlanmıştır. Ancak zaman zaman yapılan yenilikler beklenen sonuçları vermeyince yönetim çalışmaları askıya almak durumunda kalmıştır. İmparatorluğun kurtuluşa erebilmesi için ilk defa batı tarzında değişiklikler yapılmasının gereğini ortaya koyanlar idareciler iken zamanla yapılan bu değişiklikleri yetersiz gören fikir adamları daha fazla yenilik istemeye başladılar. Bu bağlamda Ahmet Rıza Bey, meşruti yönetime geçilmesini şiddetle savunmaktadır. Ayrıca A.Comte'un Pozitivist görüşlerinden etkilenmiş ve pozitivism akımın Türkiye'de öncüsü olmuştur.

Bu araştırma Ahmet Rıza Bey'in fikirlerinin etkin olarak görüldüğü (1869-1930)'lu yılları kapsamaktadır. Bu dönem Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerini de içine alan bir devirdir. Dönemin fikri ve siyasi akımları onun düşüncelerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Ahmet Rıza Bey de yaşadığı dönem itibarı ile İslamcımı, Batıcımı yoksa pozitivistmidir. Onun Meşrutiyet öncesinde ve sonrasındaki fikirlerinde ne tür değişimler olmuştur. O, İslam dininin sosyal içerikli naslarını nasıl kullanmıştır. Bütün bu sorular araştırmamızın problemini oluşturmaktadır.

Ahmet Rıza Bey'in yetiştiği ortam, aile çevresi, aldığı kültür ve eğitimi çok farklı idi. Bu farklılığa bir de arkadaş çevresi eklenince onun fikirlerini anlamak biraz daha zorlaşıyor. Ahmet Rıza Bey'in görüşlerinde özellikle Meşrutiyet öncesinde ve sonrasında farklılık görülmektedir. O, Meşrutiyetin ilanından önce yetiştiği ortam ve aile çevresi gibi, etkenlerden dolayı dinin özellikle İslam dinin sosyal içerikli boyutuna yönelmiştir. Zaman zaman Kur'an ve Hadislerden örnekler vererek dinin yaşanabilir boyutuna yönelmiştir. Kısaca İslam dininin sosyal içerikli konularını yeniden yorumlaması, onun kayda değer fikirlerindedir.

Ahmet Rıza Bey, Meşrutiyet sonrasında ise aldığı eğitim, yurt dışı tecrübesi ve arkadaş çevresinin de etkisiyle, dinin özellikle İslam dininin ameli boyutunu, farklı şekillerde yorumlamıştır. Örneğin daha önemli işler yapılırken namazın terkinin caiz olduğunu savunur. Özellikle de Fransız pozitivistinin etkisiyle, meşrutiyet sonrasında onun dini konulardaki fikirlerinde değişim gözlenmektedir. Ayrıca o pozitivistimi kendi ülkesinde yaymak için Fransız Pozitivistlerine kesin olarak söz vermiştir.

Ahmet Rıza Bey Auguste Comte'un pozitivistinden çok fazla etkilenmiş, hatta bu fikirlerin Türkiye de öncüsü olmuştur. Fakat onun yetiştiği ortam ve aile çevresi, pozitivistime rağmen, fikri planda kafasından İslam dini ile ilgili fikirlerin atılmasını engellemiştir. Bu noktada Ahmet Rıza Bey için İslamcı pozitivist demek yanlış olmaz düşüncesindeyiz. Kısaca Ahmet Rıza Bey'i bir siyasal düşünür olarak, Jön Türkler içerisinde diğerlerinden ayrı tutmak gerekir. Çünkü o dinin sosyal içerikli konularına farklı yorumlar getirmiştir. Diğer Jön Türkler gibi dini bir köşeye bırakmamış, dinin yaşanabilir boyutuna değinmiştir. O zaman zaman İslam dininin

sosyal içerikli naslarını, toplumu aydınlatmak ve kalkındırmak için bir manivela gibi kullanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıl sonlarında meşrutiyet, hürriyet, milliyetçilik vs. gibi fikir akımlarından oldukça etkilenmiştir. Günümüz Türkiye'sin de eğitimden siyasete, bilimden dine kadar bir çok problemin kaynağının görüldüğü dönem olan Tanzimat ve Meşrutiyet devrinin incelenmesi gerekmektedir. Dönemin önemli simalarından olan Ahmet Rıza Bey'in üzerinde yoğunlaşarak durduğu konular Osmanlı toplumunun ortaklaşa dini hayatı, din ve toplum münasebetleri ve bu münasebetlerden doğan etki ve tepkilerdir.

Tezimizin konusunu, dinin sosyal içerikli naslarına farklı yaklaşımlarda bulunan, zaman zaman dinin sosyal içerikli naslarını toplumsal bir ilerleme aracı olarak kullanan Ahmet Rıza Bey'in sosyolojik ve dini görüşleri oluşturmaktadır. Ahmet Rıza Bey'in içinde yaşadığı toplumun sosyal ve dini içerikli problemlerini tespiti ve onun çözüm önerilerinin belirlenmesi bu araştırmanın konusudur.

2) ARAŞTIRMANIN AMACI:

“Din sosyolojisi araştırmalarında amaç, sosyal olaylar olarak din olaylarını ele almak suretiyle toplumun kolektif dini hayatını, din ve toplumun karşılıklı münasebetlerini ve dini grupları vasıflamak, karşılaştırmak ve açıklamak ve böylece dinin toplum hayatındaki yeri ve önemini ortaya çıkarmak yani onun sosyolojik anlamını tespit etmektir.”¹

Ahmet Rıza Bey fikri planda, din-toplum etkileşimini farketmesi sonucu, Osmanlı toplumunun gerilemesine yol açan dini taassuptan kurtulmasının

¹ Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s.62.

gerekliliğine inanmaktadır. Ayrıca dinin sosyal bir ilerleme aracı olarak kullanılmasını isteyen fikirler ortaya koymaktadır.

19 .yy ikinci yarısı ile 20 .yy birinci yarısında yaşamış olan Ahmet Rıza Bey, meşrutiyet döneminde ve sonrasında Osmanlı toplumu ve aydınlarını ilgilendiren hürriyet, meşrutiyet, meşveret, din-devlet, taklit, milliyetçilik, kadın hakları, İslam dünyasının gerileme sebepleri, Türk aydınlarının batılılaşma ve İslam dini karşısındaki konumlarını incelemiştir.

Kendisinin de içinde bulunduğu bir gurup Türk aydını Avrupa'yı bugünkü gelişmişlik düzeyine çıkaran kurumları fark etmeye başlamış, bu noktaya ulaşabilmek için kendi değerlerinden istifade etmeyi düşünmüşler ve ancak bu yolla başarıya ulaşabileceklerine inanmışlardır. Ahmet Rıza Bey, çağdaş düşünce sisteminin ülkede yaygınlaşması ve ülkemizin çağdaş standartlara ulaşması için bu yolu deneyenlerin başında gelmektedir. O çağdaşlaşma yolunda, kültürel değerlerden özellikle İslam dininin sosyal içerikli naslarından istifade etmiştir.

Bu araştırmada amacımız Ahmet Rıza Bey'in sosyolojik ve dini fikirleri ile Türk düşünce sistemine sağladığı katkıları incelemektir.

3) ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ:

Ahmet Rıza Bey, birinci ve ikinci meşrutiyet dönemlerinde siyasi ve fikri aksiyonu ile Türk düşünce tarihine önemli katkılar sağlamış, hatta belli bir noktaya kadar Jön Türk hareketinin liderliğini yapmıştır. Osmanlı Devleti 'nin Batı karşısında gerilediği bir dönemde yaşamış ve devletin birçok kademesinde etkin görev yapmıştır. Kendine özgü bir düşünce yapısı ile İslam aleminin, özellikle Osmanlı

İmparatorluğu'nun çeşitli dini-toplumsal sorunlarına eğilmiş ve çözüm önerilerinde bulunmuştur.

Ahmet Rıza Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin arkasında yatan sebeplerini araştırmış, bu gerilemeden kurtulmanın çarelerini ilmi bir yaklaşımla ele alıp incelemiştir. Bu gerilemeden kurtulmanın çarelerinin arandığı Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin araştırılması günümüz açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü 21. yy.ın gelişmekte olan Türkiye'si hala o dönemde başlayan düşünce akımlarının etkisindedir. Bu düşünce akımlarının etkisiyle kabuğunu kıramamış bir toplum ilerleme ve kalkınma için çırpınmakta ve çaba sarf etmektedir.

Fakat uzun süren savaşlardan sonra halkın aydınlanmaya, ilerlemeye ve kalkınmaya ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaçlar doğrultusunda toplumun bir çok problemi Ahmet Rıza Bey tarafından gündeme getirilmiş ve bunlara çözüm önerilerinde bulunulmuştur. Bu çalışma ayrıca, günümüz toplumu açısından olduğu gibi ülkemizin sosyal ve dini hayatının tarihi yönlerinin ortaya çıkarılması açısından da son derece önemlidir.

4) ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ:

Bilimsel araştırmalarda istenen amaca ulaşmak için uygulanan yöntemler çok önemlidir. Özellikle de toplumsal içerikli konuların araştırılmasında uygulanan yöntemi iyi seçmek gerekir. "Geçmiş zaman içinde meydana gelmiş olay ve olguların araştırmasında yada bir problemin geçmişle olan ilişkisi yönünden incelenmesinde kullanılan yöntem tarihi yöntem denir. Tarihi yöntem, gerçeği bulmak, başka bir deyişle bilgi üretmek için geçmişin tenkidi bir gözle incelenmesi,

analizi, sentezi ve rapor edilmesi sürecidir. Tarihsel araştırma “ne idi” sorusuna cevap aramaya yöneliktir.”²

Genel Sosyoloji’de olduğu gibi Din Sosyolojisi’nde de dolaylı ve dolaysız gözlem yöntemleri kullanılmaktadır. Üzerinde araştırma yaptığımız Ahmet Rıza Bey’in sosyolojik ve dini görüşlerinin incelenmesinde dolaylı gözlem yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışma Ahmet Rıza Bey’in sosyolojik ve dini görüşlerini kapsadığından deskriptif bir çalışmadır.

Ahmet Rıza Bey’in kitapları, ikinci elden Meşveret Gazetesindeki yazıları, onun hakkında yazılmış makaleler ve kitaplar araştırılarak tespit edilmiştir. Konu ile ilgili birinci el kaynaklar, bazen de ikinci el kaynaklar kullanılmıştır.

Bu araştırmada öncelikli olarak, Ahmet Rıza Bey’in kendi yazdıklarını okudum, değerlendirdim ve fişledim. Daha sonra, Ahmet Rıza Bey hakkında yazılan kitapları okudum ve fişledim. Değerlendirme aşamasında bu görüşleri sağlam bir temele oturtmak için bir kavramsal çerçeve oluşturdum. Buna ek olarak çeşitli sosyologların toplum ve din konularındaki görüşlerini değerlendirdim. Tarihi çerçevede Ahmet Rıza Bey’in de yaşadığı dönemin fikri ve siyasi akımlarını inceledim.

² Kaptan, Saim, *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri*, Ankara 1998, s.53.

I. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

TOPLUM VE DİN

Dinin fert, aile ve toplumun üzerindeki etkisi herkes tarafından bilinmektedir. Dinin aile üzerindeki etkisini ayrıca ele almaya gerek yoktur. Çünkü aile birliğini yapan veya yıkan faktörler ile sosyal bütünlüğü yapan veya yıkan faktörler aynıdır. Dinin fert veya sosyal hayat üzerindeki etkisi çok kuvvetlidir. Çünkü din, insan ruhunun en derin noktalarına girerek ona bir hayat anlayışı verir.³ Din ve Toplum konusu, din sosyolojinin gerçek alanı ve aynı zamanda da bu disiplinin en zor konusu olarak gösterilebilir. Bu sebeple Ahmet Rıza Bey'in sosyolojik ve dini görüşlerinin daha iyi anlaşılması için öncelikli olarak çeşitli sosyologların Toplum, Din, Dinin fonksiyonu ve Din Toplum etkileşimi gibi konular üzerine beyan ettiği fikirlerinden faydalanmak yerinde olacaktır.

A- TOPLUM

Toplum, insan ömründen uzun yaşayan, görelî bir kararlılığa sahip olan ve kendi kendini devam ettiren bir insan topluluğudur.⁴ Toplum, insanlar arasında karşılıklı düşünce ve duygu değiş-tokuşu sonucunda oluşan ve yine düşünce ve

³ Sezen, Yümni, *Sosyoloji Açısından Din*, Marmara Ün. İlahiyat Fak Yay, İstanbul 1988, s.36.

⁴ Kongar, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Bilgi yay. Ankara. 1979 s.37.

duygularla soydan soya geçen bir toplumsal katılım olarak tanımlanabilir.⁵ Ülken'e göre "Toplum, zümreler ve toplumsal tabakaların karşılıklı ilişkilerinden oluşmaktadır. Bu oluşum zümreleri meydana getiren toplumsal ilişkilerin çeşitliliğinden ve yoğunluğundan kaynaklanmaktadır."⁶

Doğal olarak insanlar toplu halde yaşamak mecburiyeti hissederler ve toplum hayatı böylece başlar. İnsanlar aralarındaki ilişkiyi düzenleyebilmek için gelenek, görenek ve yasalar geliştirirler. Bundan dolayı toplum "sürekli ve geçici olarak bir araya gelen insanların birtakım gelenek, görenek ve yasalara bağlı olmaları" şeklinde de tanımlanmaktadır. Bu tanımdan da anlaşıldığı üzere herhangi bir toplumun kanunsuz yaşamış olduğuna inanılmaz. Her toplum, kendine özgü gelenek, görenek, örf, adet gibi bir takım yaptırımlarla toplum düzenini sağlamayı amaçlar. Bundan da anlaşılıyor ki toplum içinde yaşayan insan hiçbir yönden serbest değildir.⁷ Çünkü toplum hayatı insanların belirli bir amaç etrafında birleşmesinin bir sonucudur. İnsan topluluklarını basit bir sürü olarak görme yanlıştır. Toplumsal hayatın gerçekliği iki veya daha fazla insanın şuurlu, karşılıklı ilişkilerine dayanmaktadır. Her toplum sürekli bir oluş ve değişme içindedir. Her şeyden önce toplumu teşkil eden fertler değişirler. Toplumun yapısı, teşkilatı, örf ve adetleri vs. de zamanla değişir. Bu bakımdan toplumu sürekli hareket halinde bir bütün olarak ele almak gerekir. Toplum bir sosyal münasebetler ağı olduğu gibi aynı zamanda bir sosyal teşkilatlar ağıdır. Bir yandan yardımlaşmalara, bir yandan da bölünmelere imkan vererek gruplaşmalara yol açar. Bir yandan insan davranışlarını

⁵ Kongar, *Türk Toplum Bilimcileri*, Remzi Kitapevi yay. İstanbul.1982 s.234.

⁶ Ülken, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Problemleri*, İ.Ü.Ed.Fak, Yay, İstanbul 1955, s.13.

⁷ Taplamacıoğlu, Mehmet, *Genel Sosyoloji*, A.Ü.İ.F. Yay, Ankara 1961, s.19.

tehdit ederken, öte yandan da hürriyete kavuşturma fonksiyonu icra eder. Devamlı değişme halinde olan toplum böylece dinamik bir karakter kazanır.⁸

Kısaca Toplum, mesleki bakımdan farklılaşmış, kendi alanında uzmanlaşmış fert ve sosyal gruplardan oluşur. Böyle toplumlar sürekli ve dinamiktir. Ben duygusuyla hareket eden toplumlarda yazılı hukuk geçerlidir. Böyle toplumlarda fertler iradi ve rasyonel olarak hareket etmektedirler.⁹

Toplumda bazı kurallar ve ona bağlı bazı şartlar vardır. Toplumda ki bu kurallara ve kanunlara saygı şarttır. Toplumda devamlı koruyucu bir düzene ihtiyaç duyulması, bencillik ve başsızlığın önüne geçilmesi için hukuki ve fiili yaptırımların uygulanması gereklidir. Bütün toplumlarda kişiler bazı kurallara uymak zorundadır. Çünkü insanlar ortaklaşa hareketlerde bulunan ve aynı dünyayı paylaşan varlıklardır. İnsanların bir toplum oluşturabilmesi için tutarlı davranış, ahenkli düşünce, birbirlerinin örf, adet, gelenek ve göreneklerine saygı duymaları gerekir. Bir grup veya toplumdaki insanlar bir amaç etrafında bütünleştikleri, ortaklaşa hissettikleri müddetçe toplumu oluşturabilirler. Birbirinden haberdar olmayan, etki ve tepkilerde bulunmayan kuru kalabalıkların bir toplum oluşturması imkansızdır. Ayrıca insan topluluklarının kalben ve ruhen birleşmesi şarttır. Yani kalplerin ortak bir amaç için atması gerekir.¹⁰

B - DİN

Din kelime olarak itaat, teslimiyet, ibadet, ceza, mükafat v.b manalarına gelmektedir. Terim olarak ise dinin bir çok tarifi yapılmıştır. Dini araştırma ve inceleme konusu edinen her disiplin kendi bakış açısına göre bir tarif yapmıştır.

⁸ Bilgiseven, A.Kurtkan, *Genel Sosyoloji*, Divan Yay, İstanbul 1982, s.4.

⁹ Erkal, Mustafa, *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der Yay, İstanbul 1997, s.48.

¹⁰ Taplamacıoğlu, *Genel Sosyoloji*, s.19-20.

Dini, bir psikolog yaşanan bir tecrübe, bir sosyolog toplumsal bir müessese, bir kelamcı akıl ve nakille müdafaa edilebilen bir sistem olarak görür. Dini itikat, ibadet, ahlak olmak üzere ele alan Mehmet S. Aydın dini şöyle tarif etmektedir: “Din ferdi ve ictimai yanı bulunan fikir ve tatbikat açısından sistemleşmiş olan, inananlara bir yaşama tarzı sunan, onları belirli bir dünya görüşü etrafında toplayan bir kurumdur.”¹¹

Emile Durkheim, Hans Freyer gibi sosyologların din konusundaki fikirleri konumuz açısından önemlidir . Emile Durkheim’e göre din insanın kendi dünyası ile içinde yaşadığı dünya hakkında edindiği fikirler bütünüdür. Bir din düşünün ki insan ve dünya üzerine görüş bildirmesin. O, bu manada felsefenin de ilmin de dinden doğduğunu belirtmenin yanında hukuk, ahlak, sanat vs. gibi bütün sosyal müesseselerinin kaynağının din olduğunu savunur. Din içinde barındırdığı bir takım fikirlerle insan düşüncesinin teşekkülüne yardım etmiş ve onu fikri yönden zenginleştirmiştir. Buradan hareketle insan yaşamına kolaylık sağlamak, onu hareket halinde ve zinde tutmak dinin asıl fonksiyonu olmuştur. ¹² Hans Freyer ise dinin insanoğlunun bütün hareketine nüfuz eden bir müessese olduğunu belirtir. Din öyle bir müessesedir ki insanoğlu kendini bütün mevcudiyeti ile ona iştirak etmek mecburiyetinde hisseder.¹³

Sosyologlar dini tarif ederken belli bir dini değil de zaman ve mekan itibariyle insanlar arasında her yerde ve devirde ilahi olsun olmasın bütün dinleri göz

¹¹ Aydın, S. Mehmet, *Din Felsefesi*, D.E.Ü.İ.F. Yay, İzmir 1987, s.6.

¹² Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay, İstanbul 2000, s,138.

¹³ Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi*, Çev: Turgut Kalpsüz, A.Ü.İ.F. Yay, Ankara 1964, s..29.

önüne almaktadırlar. Buradan hareketle sosyologların üzerinde yoğunlaştıkları tanım “Din kutsalın tecrübesidir.” şeklinde olmuştur.¹⁴ Örneğin Kutsal olarak görülen şey herhangi bir nesnenin, bir taşın veya bir ağacın içinde ortaya çıkabilir. Kutsallık Hristiyan için Tanrının İsa’da bedene bürünmesi cinsinden başka bir şey değildir. Bu nedenle kutsal kabul edilen kişiler, nesnelere, davranışlar, güçler vs. olağanüstü anlamlara bürünürler. Kutsallık belli davranışları yasak, belli davranışları serbest diye tanımlar. Örneğin İslam öncesi Arap toplumunda belli haram aylar vardı. Bu kutsal aylarda, savaşmak, kan dökmek yasaktı.¹⁵

Günay’a göre: “Sadece toplum ya da fert kalıpları içerisine sıkıştırılmamış bir kutsal kavramı ve kategorisi bu yüce ve spesifik gerçeği gayet güzel tanımlamaktadır. Dinin bu fikrini ‘‘Kutsalı’’ din sosyologları kısaca ‘‘korkutucu ve büyüleyici sır’’ olarak vasıflandırmışlardır. Müslüman alimler kutsalı ‘‘kutsalın tecrübesi’’ veya ‘‘yaşanması’’ olarak tanımlamaktadırlar ki, bu tanım dini bizzat kendi öz cevheri ile yani insan hayatında yüce mukaddes bir tezahür olarak ortaya çıkan ‘‘sırf dini olan’’la tarif etmiş olmak bakımından yerinde, objektif ve önemli olmak vasfına sahip bulunmaktadır.’’¹⁶

İslam dininde ibadet olarak görülen; ayin, ritüel, veya dinsel eylemler dinin önemli özelliklerindedir. Ritüel, ibadetlerin diğer bir adı ve kutsalın simgesel ifade biçimidir. Bir çok Toplum; oruç, kurban, hac gibi ibadetlerle dini dünyalarını canlı tutarlar. Dini ibadetler ve dinsel eylemler genellikle grup halinde yapılır. Grup yani cemaat halinde hareket etme dinlerin önemli bir özelliğidir. Cemaat denilen dinsel grup, toplu yapılan ibadetlerin kutsallığına inanır. İslam dininde çeşitli ibadetler

¹⁴ Wach Joachim, *Din Sosyolojisi*, Çev: Ünver Günay, M.Ü.İ.F. Yay, İstanbul 1995, s.37.

¹⁵ Yıldırım, Ergun, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, Bilge Yay, İstanbul 1999, s.27-28.

¹⁶ Günay, *Din Sosyolojisi*, s.203.

cemaatle yapılmaktadır. İslam dininde cemaatle yapılan ibadetler, rahmet olarak değerlendirilir.¹⁷

Kısaca Din, hayatın kendisi ve bir yaşam felsefesi olarak görülebilir. Dini, insanların toplumsal hayata katılımını sağlayan bir araç olarak görmekte mümkündür. Birçok insan hayatını din sayesinde anlamlandırabilmektedir. İnsanlar karşılaştıkları güçlüklerin ve zorlukların üstesinden gelmek için kimi zaman dinin pozitif görüşlerinden istifade ederler. Bu bağlamda din insanların en büyük dayanağı ve desteğidir.¹⁸

C. DİNİN FONKSİYONU

Toplumda insanların hayatının önemli bir bölümünü din şekillendirir. Dinin kurumlar üzerinde etkisi belli olduğu gibi kişinin de toplum karşısındaki tavrı ve toplumsal münasebetleri belirlidir. Dini grubun inançları ve ibadetleri, dini teşkilatına nüfuz eden zihniyete bağlıdır. Her dinin özellikle de semavi dinlerin kendi getirdiği bir takım öğretilerinin beraberinde hayatın bütün aşamalarında takınılması gereken bir takım kuralları da vardır. Bireylerin zihniyet ve ruhu, içinde yaşadığı toplumun dini inançlarına göre şekillenir. Böylece din o toplumdaki fertlere belirli bir zihniyet veya ruh getirir. Dinin bütün mensupları bu zihniyeti benimserler. Şuurlu veya şuursuz olarak da bu zihniyet onların hayatına tesir eder.¹⁹

Dini inançlar toplum hayatındaki sırf dini fonksiyonlarının yanında başka toplumsal fonksiyonları da görmeleri nedeniyle sosyal kurumlar arasında tamamlayıcı bir rol oynamaktadır. Özellikle hızla değişen toplumların kimlik problemlerinin halli açısından dinin bu tamamlayıcı fonksiyonlarının önemi

¹⁷ Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, s.28-29.

¹⁸ Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, s.30.

¹⁹ Freyer, *Din Sosyolojisi*, s.37.

büyüktür. Yani toplumlarda din ve dini kurumlar ahlaktan ekonomiye, eğitimden siyasete kadar bir çok noktada belirleyici rol oynamaktadır.²⁰

Muhafazakar fonksiyonları ile din toplumsal düzenin sağlanmasında önemli bir etkidir. Dini inançlar ve normlar toplumda önemli bir sosyal kontrol rolü üstlenmektedir. Dinde helal-haram, günah-sevap gibi çeşitli yaptırımlar vardır. Bu yaptırımların fonksiyonu, bir çok defasında toplumdaki ahlaki normların temel ölçütlerini düzenlemesi şeklinde kendini gösterir.²¹

Muhafazakar fonksiyonunun bulunduğu gibi dinin aynı zamanda yaratıcı fonksiyonları da bulunmaktadır. Din ve dini inançlar, toplum dayanışmasını kuvvetlendirici özelliklere sahip önemli unsurlardır. İnsanların dünyaya bakışlarında ve hayat anlayışlarının şekillenmesinde önemli rolü olan dini fonksiyonlar vardır. Bu fonksiyonlar fertlerin yaşadığı topluma, hayata anlam kazandırma ve yön verme işlevini üstlenirler. Dinin bu fonksiyonlarının yanında toplum hayatını düzenleyici, sosyal kurumları bütünleştirici işlevleri de vardır. Hızlı değişime uğrayan toplumlarda bireylerin hangi toplumsal kimlikle hareket edecekleri sorun olmuştur. Bu çerçevede de hızla değişen toplumların kimlik problemlerinin halli açısından dinin birleştiricilik fonksiyonunun önemi büyüktür. Dinin bu fonksiyonu ile bireyler öz benlikleriyle hareket etme yetisini kazanırlar.²² Dinin birleştirici ve bütünleştirici rolünün, dinin toplum hayatındaki rolünden daha önemli olduğu bilinmektedir.²³

Dinin toplum katmanlarında olduğu gibi bireyler bazında da çeşitli fonksiyonları vardır. Dinin kişi katındaki fonksiyonu, bireyler olağan üstü güçler karşısında çaresiz kalırlar. Bu durumda olağan üstü güçleri kontrol altına almak

²⁰ Günay, *Din Sosyolojisi*, s.375.

²¹ Günay, *Din Sosyolojisi*, s.375.

²² Günay, a.g.e, s. 375.

²³ Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, s .66.

isterler. Bunun için de kendi iç yapılarında kişisel güvenlik mekanizması kurarlar. Bu mekanizmayı da genellikle dini temeller üzerine oturturlar. Dinin toplum katındaki fonksiyonuna gelince, insanların yaşadıkları dünyayı anlamasında yardımcı olurlar. Bununla da kalmayıp toplumsal ilişkilerin daha güçlü ve birbirine daha sıkı bağlı olmasını sağlarlar.²⁴

Din ve Allah inancı çoğu anlarda insanlar için el açıp yalvarılacak bir kapı ve insanların ümitsizliğe düştüğü anda sarılacak bir daldır. İnsanlar zaman zaman korkularını, şüphelerini, çaresizliklerini, yalnızlıklarını, mahrumiyetlerini, başarısızlığı, sevgisizliği yenmek ve üstesinden gelmek için dine yönelir, Allah'tan istekte (dua'da) bulunur. Öteki pek çok arzu ve isteklerinin karşılanmaması, haksızlık, adaletsizlik gibi hallerde de din ve Allah inancı insan için en önemli bir sığınaktır.²⁵ Mardin'e göre kısaca dinin en önemli fonksiyonu "Kendisine sığınılacak, kendisinden kuvvet alınacak, meşru toplum eyleminin yapılarını tanımlayacak olan hem bir koruyucu zırh ve hem de 'had'dır."²⁶

D- DİN VE TOPLUM İLİŞKİSİ

a) Din ve Sosyal Değişme

Tarihsel seyir içerisinde nitelik değişmelerine uğramayan toplum yoktur. Toplumlar tarihsel seyir içerisinde hiçbir zaman durağan olmamışlar, sürekli değişime uğramışlardır.²⁷ Örf, adet, gelenek ve göreneklerine sıkıca bağlı olan

²⁴ Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim yay. İstanbul, 2000 s.157.

²⁵ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 376.

²⁶ Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.77 .

²⁷ Ozankaya, Özer, *Toplumbilim*, Cem Yay, İstanbul 1991, s.479.

toplumlarda bile kültür sürekli değişim içindedir.²⁸ Temel olarak sosyal değişme pozitif yönde olabileceği gibi negatif yönde de olabilir. Bu nedenle sosyal değişimin hangi yönde olduğu belli değildir.²⁹ Bilgiseven “ Her toplumda sosyal değişimin farklı eğilimlerde olabileceğini söyler. Bu farklılık bireylerin eğilim ve arzularına göre değişebilir. Muhafazakar eğilimleri bulunan bir fert için reformlar ve değişiklikler bir anlam ifade etmezken, reformist eğilimli fertler için değişim ve reformlar bir mana ifade etmektedir. Geleneksel toplumlarda değişme vardır ancak bu çok ağır şekilde gerçekleşir. Buna karşılık şehir toplumlarında değişiklik çok hızlı olarak gerçekleşmektedir.”³⁰

Çağdaş toplumların en önemli karakteristiklerinden biri toplumsal değişimin kurumsal, normal ve gündelik bir olgu haline gelmiş bulunmasıdır. Ancak değişimin çözümlediği problemler yanında belki bir o kadar da yeni problem getirdiğini söylemek gerekir.³¹ Sosyal değişimin bütün insan topluluklarında görülmesi mümkündür. Hatta değişimin olmadığı bir insan topluluğundan söz etmek yada böyle bir toplumu düşünmek mümkün değildir.³²

Buradan hareketle din ve toplum arasındaki ilişkinin karşılıklı olduğunu görüyor. Din ile toplumsal bir olay olan sosyal değişme arasındaki ilişkinin, toplumda belirleyici bir rol oynadığını öncelikle belirtmeliyiz. Böyle olunca din ile sosyal değişme arasındaki ilişkileri ele aldığımızda bir yandan sosyal değişimin din üzerindeki etkilerini bahis konusu ederken öte yandan da dinin sosyal değişme süreci içerisindeki rolü üzerinde durmamız gerekir.

²⁸ Fichter, Joseph, *Sosyoloji Nedir*, Çev: Nilgün Çelebi, Selçuk Ün. Yay, Konya 1990, s.153.

²⁹ Bottomore, T.B., *Toplumbilim*, Çev: Ünsal Oskay, Beta Yay, İstanbul 1984, s.299.

³⁰ Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, s.294.

³¹ Dönmezer, Sulhi, *Sosyoloji*, Beta Yay, İstanbul 1978 s.413.

³² Erkal, *Sosyoloji*, Der Yay, İstanbul 1999, s.200 .

Din ve sosyal değişme ilişkilerinde din bir yönüyle sosyal değişmeye engel teşkil eden bir faktör olarak karşımıza çıkarken, bir başka yönüyle de sosyal değişmenin temel faktörü veya motor gücü olarak kendini göstermektedir. Sosyolojik perspektiften yaklaşıldığında dini değişmeyi sosyal değişmenin bir sonucu olarak ele almak yahut değişmenin din üzerindeki etkilerinden söz etmek mümkündür.³³

Sosyal değişme bütün cemaat ve gruplarda farklı şekillerde görülmektedir. Sosyal değişme çeşitli sebeplerle etkinliğini yitirmeye başlayan toplumlarda ve dini gruplarda bazen çatışma bazen de farklı yorum ve anlayışlardan dolayı kendini göstermektedir. Sosyal değişme toplumun sadece yerleşik dini yapıları ve kurumları üzerinde kendini göstermemektedir. Toplumdaki uyum ve uyumsuzlukların beraberinde getirdiği bir takım çelişkiler de sosyal değişmenin yönünü etkilemektedir. Yerleşik dini yapılar, kurumlar, inançlar, uygulamalar ve kültür de sosyal değişmenin yönünü etkilemektedir. Fakat sosyal değişmenin yönü ve hızı belli değildir.³⁴

Bununla birlikte toplumsal olayların sebep-sonuç ilişkilerine bakarak dinin sosyal değişmeyi etkilediğini veya sosyal değişmenin sadece din tarafından etkilendiğini öne sürmek nasıl mümkün değilse onun yönünün de dine göre şekillendiğini öne sürmek mümkün değildir. Ancak din ve sosyal değişme arasındaki ilişki karşılıklı bir takım etkileşimler şeklinde olmaktadır. Bazı durumlarda din toplumu şekillendirirken, bazen de toplum dine yön vermektedir. Bu ikisini birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Fakat din-toplum ilişkisine bakarak dini öteki toplum olaylarına benzetmek yanlış olur. Çünkü dinin öteki toplum olaylarından farklılık arzeden fonksiyonları vardır. Bu bağlamda dini, bütünlük

³³ Günay, *Din Sosyolojisi*, s.341.

³⁴ Günay, a.g.e, s.342.

içerisinde, bir organın hücreleri gibi toplumdan soyutlamadan incelemek gerekir. Ancak bu şekilde dinin sosyal değişme üzerindeki önemini anlayabiliriz. Kısaca dini spesifik bir olay olarak incelediğimizde onu tam olarak anlayabiliriz.³⁵

b) Din ve Sosyal Farklılaşma

Farklılaşmak, başkalaşmak, değişik bir hal ve manzaraya bürünmek, ayrımlaşmak, benzer unsurların farklı ve değişik bir durum alması gibi çeşitli anlamları ifade etmektedir. En ilkel toplumlardan günümüze kadar uzanan tüm insanlık tarihine baktığımızda, diğer canlılardan farklı olarak insanın yaş, cinsiyet, vücut yapısı, zeka düzeyi vb. tabii özelliklerinin yanısıra; servet, eğitim, nesep vb. sosyal nitelikleri de vardır. Tabii ve sosyal farklılıklar dolayısıyla eşitsizlik şeklindeki bu ayrımın nihaî noktada sosyal bir mahiyet arz ettiği görülmektedir. Neticede bütün bu farklılıkların toplumlara “hiyararşik” bir karakter kazandırdığını söylemek mümkündür.³⁶

Çeşitli sebeplerle ortaya çıkan sosyal farklılıklar, bazı toplumların bölünüp parçalanmasına sebebiyet verebilir. Bölünüp parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalan toplumları birleştirmek ve bütünleştirmek dinin önemli fonksiyonlarından biridir. Gelişen ve değişen toplumlarda sanayileşmenin de etkisiyle toplumsal iş bölümü artmıştır. Buna cinsiyet ve yaş farklılıkları da eklenince meslekler arasındaki ayrımlıklar kendini daha güçlü bir şekilde hissettirmiştir. Bütün toplumlarda insanların, meşgul oldukları işlerinin, mevkilerinin ve durumlarının dinle ilişkilerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Toplumsal iş bölümü insanları çeşitli

³⁵ Günay, *Din Sosyolojisi*, s.343.

³⁶ Aslantürk, Zeki : Amman, Tayfun, *Sosyoloji*, Kaknüs Yay, İstanbul 2000, s.378.

kategorilere ayırmakta ve onların sosyal statüleri üzerinde etkili olmaktadır. Bu şekildeki toplumlarda sosyal bütünleşmeye daha çok ihtiyaç vardır. Çünkü toplum katmanları arasındaki uçurumun derinleşmesi sosyal bütünleşmeyi zorlaştırır. Sosyal bütünleşmeyi sağlamada çok büyük etkisi olan dinin önemi bu yüzden bir kat daha artmaktadır.³⁷

Toplumların medeniyetlerinin gelişmesi ve değişmesi toplumsal işbölümünün hızını artırırken toplumsal iş bölümü de sosyal farklılaşmanın hızını artırmıştır. Bazı toplumlarda dini bir esasa dayandırılan sosyal farklılaşma, dinin toplumda birleştirici ve bütünleştirici rolüne rağmen parçalayıcı bir fonksiyon üslenmiştir. Mesela bazı toplumların dini bünyesinde çeşitli sebeplerle ortaya çıkan mezheplerin ve tarikatların belli bir ölçüde dini ve toplumsal birliği engelleyici fonksiyonları bulunmaktadır. Farklı dini cemaatler ve gruplar bu şekildeki ayrılığı sosyal bütünleşme ilkesiyle aşmaya çalışmaktadır. Günümüz toplumlarında da toplumsal iş bölümü ve herkesin kendi alanında uzmanlaşması giderek artmaktadır. Bazı toplumların için iş bölümü ve uzmanlaşma bazı sakıncalara neden olabilmektedir. Bu sakıncaların üstesinden de ancak İslâm'ın birlik yani tevhid inancıyla gelinebilir. Bu inanç en mükemmel ve en ideal bir sosyal kaynaşmayı ifade etmektedir. Kur'an'da ve hadislerde bu birliği emreden ayet ve hadisler çoktur.³⁸

c) Din ve Sosyal Bütünleşme

Bütünleşme birbirinden ayrı parçaların tek bir ünite haline gelmelerini sağlayan süreçtir. Bir tür örgütlenme süreci olan sosyal bütünleşme, toplumun çeşitli faaliyetlerinin birbiri ile ahenkli olma derecesini gösterir. Bu bakımdan bir grubun

³⁷ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 293-294.

³⁸ Günay, *Din Sosyolojisi*, s.295.

varlığını sürdürmesi yani üyelerin grup içerisinde kalması sosyal bütünleşmenin gücüne bağlıdır. Sosyal bütünleşme ne kadar güçlü olursa üyelerinin de grupta kalması o oranda uzun süreli olmaktadır.³⁹

Toplumların hayatı, toplum sürekliliği, sosyal münasebetlerin varlığı, işbölümü, genel olarak düşünce birliğinin şekillenmesi gibi fikirler sosyal bütünleşmenin incelenmesini gerektirir. Sosyal bütünleşme toplum şeklindeki teşkilatlanmanın bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Lakin günümüze kadar gelen toplumların hiçbirinde sosyal bütünleşmenin tam olarak varolduğu da iddia edilemez.⁴⁰ Çünkü tarih boyunca bütün toplumlar bir takım sosyal farklılıklardan dolayı istenilen ideal bütünleşmeyi sağlayamamışlardır.

Sosyal bütünleşme bir toplumun vazgeçilmezleri yani olmazsa olmazları arasında gösterilebilir. Toplumda sosyal bütünleşmeyi artı yönde etkileyen faktörler olabileceği gibi eksi yönde etkileyen faktörler de olabilir. Örneğin adalet ve din sosyal bütünleşmeyi pozitif yönde etkilerken bölgeler ve gelir grupları arasındaki dengesizlik negatif yönde etkilemektedir. Demokratikleşme sürecine geçiş, eğitimde fırsat eşitliği sosyal bütünleşmeyi pozitif yönde etkilerken, toplumda işbölümü ve sosyal farklılaşma negatif yönde etkilemektedir. Ayrıca toplumsal dinamiklerin (Din, aile, kültür, edebiyat gibi) güçlü olması da sosyal bütünleşme açısından önemlidir. Bu dinamiklerin güçlü olduğu toplumlarda sosyal bütünleşme pozitif yönde ilerlerken, bu dinamiklerin zayıf olduğu toplumlarda ise sosyal bütünleşmenin negatif yönde ilerlemesi mümkündür.⁴¹

Osmanlı İmparatorluğunun yükselme devrinde ki sosyal bütünleşmesi, bir

³⁹ Dönmezler, *Sosyolojisi*, s.187.

⁴⁰ Erkal, *Sosyolojisi*, s.264.

⁴¹ Erkal, a.g.e, s.276.

mana etrafında bütünleşmenin mükemmel bir örneğini göstermektedir. Türk ve Müslüman olmayan gruplar Türk-İslam nüfusunun içinde bir mana etrafında birleşmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğunun bütün müesseselerinde yükselme devri boyunca, hep aynı prensipler işlenmişti. Bu prensipler; içten büyümeye imkan veren maddi şeyler, orta sınıflaşmaya yol açan kültürel değerler, maddi-manevi hedefleri muvazene halinde tutan ve bir noktadan sonra maddeyi mana haline getiren değer hükümleridir. Osmanlı İmparatorluğunun yükselme devrindeki, böylesine mükemmel bütünleşmeye imkan veren bu mana, gerçekte kaynağını İslamiyet'in özünden almıştır.⁴²

Dinler, özellikle de İslam dini temelde, milli birlik ve bütünleşmenin vazgeçilmez unsurudur. Böyle olduğu içindir ki mesela Kur'an-ı Kerim bir yandan insanları tek bir Allah'a kulluk etrafında toplamaya çalışırken diğer yandan da gerçekte bütün peygamberlerin tebliğlerinin esasını teşkil eden ve İslamiyet'te kemale ermiş bulunan tevhid akidesi etrafında diğer din mensuplarını da birleşmeye davet etmektedir: “ Ey ehli kitap, geliniz aramızda birleşebileceğimiz bir kelime etrafında toplanalım. O da: Allah'tan başkasına kulluk etmemek, O'na hiçbir ortak koşmamaktır.”⁴³ Diğer yönden Kur'an-ı Kerim insanları tevhid inancı etrafında birleşmeye çağırırken bu davetini belli bir millete, sosyal çevreye veya gruba yapmamakta, hitabını bütün insanlığa yönelterek ona evrensel bir özellik vermektedir ki bu husus Kur'an-ı Kerim'in mana etrafında mükemmel sosyal bütünleşmeyi gerçekleştirmede en önemli özelliklerinden biridir. Kur'an-ı Kerim'in her yerinde bu davet geneldir. Sık sık “Ey inananlar” veya “Ey insanlar” gibi hitapları görmekteyiz. Kur'an-ı Kerim “Ey insanlar gerçekten sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi sırf

⁴² Bilgiseven, A. Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, Divan Yay, İstanbul 1985, s.508.

⁴³ *Kur'an-ı Kerim*, Ali-İmran.64.

birbirinizle tanışmanız için milletlere ve kabilelere ayırdık. Şüphesiz ki Allah katında en şerefliiniz takvaca en ileride olanınızdır.”⁴⁴ buyurarak insanlar arasındaki hakikatte üstünlüğün ancak takva yoluyla olabileceğini bunun ötesindeki farklılıkların bir şey ifade etmediğini belirterek insanları birlik ve beraberliğe, sevgi ve dostluk içinde anlaşılabilirliğe çağırılmaktadır. Bu şekilde İslamiyet’in birleştirici, bütünleştirici ve dinamik ilkelerinin iyi anlaşılabilir ve doğru yorumlanması gerekir. Toplumsal bütünleşme yolunda önemli problemlerle karşı karşıya bulunan toplumumuzun fertlerinin ve müesseselerinin ahenkli bir kaynaşması ancak bu yolla mümkündür. Sosyal bütünleşme büyük çoğunluğu Müslüman olan toplumumuzun milli birlik ve beraberliği açısından önemlidir. ⁴⁵

Kısaca sosyal bütünleşme hemen hemen her devirde toplumsal istikrar ve ahengin devamı açısından her toplum için önemli bir denge unsuru olmuştur. Ayrıca sosyal bütünleşme ülkelerin iç barışı ve huzuru yönünden de çok önemlidir.

⁴⁴ *Kur'an-ı Kerim*, Hucurat.13.

⁴⁵ *Günay, Din Sosyolojisi*, s.320.

II. BÖLÜM

TARİHİ ÇERÇEVE

A. AHMET RIZA'NIN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

a) Ailesi ve Hayatı

Ahmet Rıza Bey 1858'de İstanbul'da doğdu. Kendisi dünyaya geldiği zaman babası Ali Rıza Bey sürgünde bulunuyordu. Ali Rıza Bey Kırım Savaşı sonrasında İstanbul'a gelen İngilizlerle dostluk kurması, iyi İngilizce bilmesi ve İngilizler gibi giyinmesi dolayısıyla İngiliz Ali Bey diye tanınmıştır. Ali Rıza Bey'in babası ziraat ve darphane bakanıdır. Dedesi Kemankeş Ahmet Efendi de III.Selim'in sır katibi olmuştur. Onun babası ise Mısır kadılarından Sıddık Molladır. Ali Rıza Bey yabancı dil bilgisi geniş kültürü dolayısıyla Viyana ve Berlin'de elçiliklerde vazife görmüş. Sarayda Teşrifat nazırı olmuştur. Annesi Naile Hanım, Viyanalı Avusturya asilzadelerinden iken Müslüman olmuş yabancı bir kadındır.⁴⁶

Annesinin yabancı olduğunu Ahmet Rıza şöyle belirtir: “Sultan Abdülhamit beni inandırmak için eniştemi Paris'e göndermiş ve validem tarafından da bir mektup getirmişti. Tabii irade-i şahaneye itaetle avdetimi veya sukutumu tavsiye ediyordu. Halbuki validem bana İngiliz postası vasıtasıyla ayrıca hususi bir mektup göndererek eniştemin memuriyetinden bahsediyor ve “Bir takımları milleti aldattılar döndüler. Şayet sen de vazifeyi vataniyyeyi terkle İstanbul'a dönecek olursan evin kapısını kapalı bulursun” diyordu. İşte yabancı dedikleri validem böyle bir kadındı.” Bununla birlikte Ahmet Rıza Bey, Avrupa'ya okumak için gönderilen birçok Türk gencinin

⁴⁶ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, Çev: Ziyad EbuZZiya, İstanbul 1982, s.14.

gittikleri yerlerin rehabetine ve zevkine dalarak Avrupa'nın sadece kültürünü Türkiye'ye taşıdıklarını belirtir.⁴⁷

Ahmet Rıza Bey orta öğrenimini Galatasaray Sultanisinde tamamlar Bab-ı Ali Tercüme odasında göreve başlar. Daha sonra 1884'de Ziraat yüksek tahsili için babası tarafından özel bir öğrenci olarak Paris'e gönderilir. Yüksek öğrenimini tamamlayınca yurda döner. Sahası ile ilgili bir işe giremeyince devrin Eğitim Bakanlığına müracaat eder. Az bir maaşla İdad-i Mülki Mektebi Müdürlüğüne atanır. Burada kimya derslerini de yürütür. Sekiz ay sonra Eğitim Bakanı Münif Paşa Ahmet Rıza Bey'i takdir ederek Bursa Eğitim Müdürü yapar.⁴⁸

Ahmet Rıza Bey Bursa Eğitim Müdürlüğünde bir buçuk sene kaldı. Devlet işlerini yakından gördü. Bu zaman zarfında edindiği tecrübe sonucunda devletin yalnız idare hayatının şu veya bu noktasını ıslah etmekle işin içinden çıkılamayacağını anladı. Bu noktada rejim siyasi bir faaliyette bulunmaya da uygun değildi. Ahmet Rıza Bey tekrar Fransa'ya gitme kararı aldı. Memleket dışında memleket için çalışmak fikrinde karar kıldı. 1889 Paris sergisini görme arzusunu ileri sürerek devrin Eğitim Bakanı Münif Paşa'dan resmi bir izni zorlukla aldı. Ahmet Rıza Bey'in bu ikinci Paris seyahati ve Avrupa ikametini, siyasi tarihimizin olduğu kadar fikir ve kültür tarihimizin de dikkate değer bir safhasıdır.⁴⁹

Devlet işlerinde çalışmanın zorluğunu yakinen gören Ahmet Rıza Bey 1889'da ikinci defa Paris'e gider. Bu ikinci gidiş 19 yıl gibi (1889-1908) uzun bir süreyi kapsar. Bu ikinci gidiş hakkında iki rivayet vardır. Birinci gidişini yukarıda da belirttiğimiz gibi 1889 Paris Sergisini görmek istediğini ileri sürerek milli eğitim

⁴⁷ Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza'nın Anıları*, Derleyen: Bülent Demirtaş, Arba Yay, İstanbul 1988, s.24.

⁴⁸ Fındıkoğlu, Z., *Fahri Auguste Comte ve Ahmet Rıza*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1962, s.6.

⁴⁹ Fındıkoğlu, a.g.e, s.7.

bakanından izin alarak gider. Diğer rivayete göre ise kaçarak Paris'e gider. Bu kaçma işini Trilya ve civari reji memuru Arif Bey ile gerçekleştirir.⁵⁰

İkinci kez Paris'e gidişinde Ahmet Rıza Bey eski dostu M.Kirkaf vasıtasıyla Fransız adliyesinde resmi tercümanlık işine girer.⁵¹ Aynı zamanda o zamanki pozitivism direktörü Pierre Laffitte (1823-1903) ile ilişkisi artar. Pozitivist doktrini daha önce benimsemiştir. Bu durumu şöyle açıklar: “ 1889'a kadar Türkiye'de Milli Eğitim Müdürlüğünde bulundum. Bu tarihten itibaren Paris'e gelerek çağdaş fikir hareketlerini bol bol etüd etmek için görevimi bıraktım. Zaten daha önce pozitivist doktrine tamamen bağlanmışım. Kendisine çok şey borçlu olduğum M.Pierre Laffitte'in kıymetli yardımı sayesinde bilgi alanımı genişletebildim. Böylece yavaş yavaş memleketimizde uygulama alanı bulabilecek, eğitim ve öğretime tatbik edilebilir bir takım reform projelerini kavramaya başladım.”⁵²

1870'den sonra A.Comte'un Fransız ihtilali hakkındaki düşüncelerinin doğru olduğu anlaşılır. A.Comte düşünce yapısında içtimai ve ahlaki kıymet hükümleri altüst olmuştur. Bu hükümlerin yerine şüphesiz yenilerinin konması gerekir. Daha doğrusu yeni bir inanç sistemi kurmadan eski fikirlerin yıkılmaması gerektiğini savunanlar olduğu gibi onun fikirlerinin sağlamlığını ileri sürenler de vardı. Le Play ve Durkheim sosyolojilerinde aile kurumuna verilen önem bir bakıma A. Comte'un görüşlerini devam ettirmeden başka bir şey değildi.⁵³ İşte bu fikirlerin savunulduğu zamanda Fransa'da bulunan Genç Türk düşünürü Ahmet Rıza Bey'in Fransız Pozitivizminin kurucusu Auguste Comte den etkilenmesini Korlaelçi şöyle belirtir. “Ahmet Rıza Bey neşrettiği gazetenin altına onun Paris'teki heykeli üzerinde

⁵⁰ Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, s.11.

⁵¹ Şahsuvaroğlu, *Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları*, Cumhuriyet Gazetesi 27.1.1950.

⁵² Ahmet Rıza, *a.g.e*, s.12.

⁵³ Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Yay, İstanbul 1948, s.62.

de yazılı olan ve istikamet verici söz anlamına gelen “Ordre et progres” Nizam ve Terakki sözünü geçirmesi onun yolunu takip ettiğini gösterir.” Pozitivizmin görüşlerini Türkiye’ye tatbik etmek amacıyla öğrenmeye koyulan Ahmet Rıza Bey 1895’te Jön Türklerin yayın organı olan “Mechveret”i Fransızca ve Türkçe olarak yayınlamaya başlar. Derginin müdürlüğü ile beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin başkanlığını da yürüten Ahmet Rıza Bey dernek mensuplarını etrafında toplar.⁵⁴

1889’da II.Abdülhamit ile arası açılan Damat Mahmut Paşa da oğulları Prens Sabahaddin ve Lutfullah ile beraber Avrupa’ya kaçar. Mahmut Paşa’nın oğlu Prens Sabahaddin Bey, Le Play Mektebinin düşünürü Edmond Demoline ile tanışır. Türkiye’de tatbikini düşündüğü yenilikler hususunda bu mektebin görüşlerini savunur. 1890’da Paris’te Ahmet Rıza Bey’in de katıldığı Osmanlı Liberalleri Kongresi’nde Prens Sabahattin başkan seçilir. Prens Sabahattin Bey Osmanlı Devleti’nde uygulamayı uygun gördüğü Le Play Mektebi’nden kaynaklanan fikirlerini bu kongrede açıklar. Böylece Ahmet Rıza Bey ile Prens Sabahaddin’in fikir ayrılıkları bu toplantıda kesin olarak ortaya çıkar.⁵⁵

Jön Türklerin Paris’teki son kongresi 15 Ekim 1907’de Baron Velorme ismindeki bir şahsın konağında toplanır. Kongreye “İttihat ve Terakki”, Terakki ve Ermenilerin Ahrar adını verdikleri Taşnaksiyon Fırkaları katılır. İbrahim Temo’nun belirttiğine göre kongre dört gün devam eder ve nöbetleşe bir gün Prens Sabahaddin Bey diğer gün Ahmet Rıza Bey başkanlık eder. Kongre iki kümeye ayrılarak devam

⁵⁴ Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri*, İnsan Yay, İstanbul 1986, s.38.

⁵⁵ Kongar, Emre, *Türk Toplum Bilimcileri*, Cilt II Remzi Kitapevi, İstanbul 1993, s.105.

eder. Ahmet Rıza Bey'in başkanlığındaki "İttihad ve Terakki" merkezîyetçi idareyi savunurken Sabahaddin Bey'le Ermeniler ademi merkezîyetçi idareyi savunurlar.⁵⁶

Merkezîyetçi idareyi savunan Ahmet Rıza Bey ve taraftarları baştaki padişahı azlederek yerine aynı hanedandan bir başkasının getirilmesini ve 1876 anayasasının tekrar yürürlüğe konulmasını istiyorlardı. II.Abdülhamit'in millet meclisinin açılacağını ilan etmesiyle millet vekili seçimi hazırlıkları başladı. Bu seçimde Ahmet Rıza Bey İttihat ve Terakki partisinden İstanbul millet vekili seçilerek Millet meclisine girdi ve Meclis başkanı seçildi. Böylece 1908'de II.Meşrutiyet ilanı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gayesi gerçekleştirilmiş oldu.⁵⁷

Üç sene meclis başkanlığı yapan Ahmet Rıza Bey ikinci seçimde Halil Bey'in meclis başkanı seçilmesi ile 1910'da ayan azalığına tayin edildi. Savaş yılları ilerledikçe Ahmet Rıza Bey İttihat ve Terakki hükümetinin siyasetine karşı sert eleştiriler yöneltmeye başladı. Bu arada Vaniköy'de oturduğu için köşkü Çengelköy'de bulunan padişah Vahdettin ile sık sık görüşme fırsatı buluyordu. Üstelik aileleri de dostane görüşüyorlardı. Gerçi Sultan Vahdettin tahta çıkınca araya bir mesafe koymuştu ama ilişkileri yine de yakinen devam ediyordu. Sultan Vahdettin Ahmet Rıza Bey'in ayandaki muhalefetine gelecekteki görev kaygısından ileri geldiğini düşünüyordu. Başkan olursa bu münasebetsizliğine son vereceğini düşünerek onun başkan seçilmesini sağladı.⁵⁸

31 Mart vakasında gazeteci Hasan Fehmi ve Ahmet Samim beylerin öldürülmeleri gibi şiddet hareketleri yüzünden İttihat ve Terakki ile arası açılınca 1910'da merkez komitesinden çıkarıldı. 18 Ocak 1912'de Meclisin feshinden sonraki

⁵⁶ Demirtaş Bülent, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul 1987, s.171.

⁵⁷ Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1983, s.42.

⁵⁸ Akşin, a.g.e, s.43.

seçimlere katılmadı. Fakat Sultan Vahdettin'in desteğiyle 18 Nisan 1912'de Ayan meclisi üyeliğine getirildi.⁵⁹

Bu dönemde ittihatçıları sert biçimde eleştirdi. 23 Ocak 1913 Babıali baskınından sonra İttihatçılarla arası tamamen açıldı. Bu dönemde vatanın kurtuluşunu desteklemek için Vahdet-i Milli Cemiyetini kurduysa da bir sonuç alamadı. Damat Ferid Paşa ile anlaşmazlığa düşünce Mustafa Kemal'in 22 Haziran 1919'da Havza'dan kendisine yazdığı mektup üzerine Paris'e gitti. Anadolu hareketi lehine burada bir kamuoyu oluşturmaya çalıştı. İstiklal Harbi boyunca yayımladığı broşür, makale, beyanat ve konferanslarla milli hareket lehine bir hava meydana getirmeyi başardı. Ankara hükümetiyle anlaşmak üzere Fransız temsilcisi Franclin Bouillon'un gönderilmesinde etkili oldu. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra 1926'da yurda döndü ve Vaniköy'deki çiftliğine çekilerek hatıralarını ve İttihat ve Terakki'nin tarihini yazmaya başladı.⁶⁰

Ahmet Rıza Bey'in hayatının son günleri yalnızlık ve hastalık içinde geçer. Kendisi Mustafa Kemal Atatürk ile yakinen tanışmaktadır. Her ne kadar kendisine Atatürk tarafından yardım edilmeye çalışıldıysa da o bu yardımları kabul etmez. Sonunda Ahmet Rıza Bey 26 Şubat 1930'da vefat eder, Kandilli'deki aile mezarlığına gömülür.⁶¹

Bu arada Ahmet Rıza Bey'in hayatını şu şekilde çeşitli devrelere ayırabiliriz:

1-Doğumundan Paris'e Yüksek Ziraat tahsiline gidinceye kadar olan devre (1859-1884)

⁵⁹ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.64.

⁶⁰ Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, s.13.

⁶¹ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.15-16.

2-Yurda dönüşü ve Bursa Eğitim Müdürü iken yeniden Paris'e gidişi ve Fransa'da ikamet devresi (1884-1908)

3-Mondros Mütarekesi'ne kadar olan devre (1908-1918)

4-Üçüncü kez Fransa'ya gidişi ve orada ikamet devresi (1918-1923)

5-Lozan Antlaşması'ndan sonra tekrar yurda dönüşü ve ölümüne kadar geçen devre (1923-1930)⁶²

b) Eserleri

1- Meşveret yazıları

Bu yazıları Fransızca ve Türkçe yazılmış olup bir kısmı imzalı bir kısmı imzasızdır. 1903'de başlayıp 1908'de sona eren bu gazete yazıları içinde her biri bir içtimai, siyasi ve iktisadi probleme hasredilmiş çok mühim makaleler vardır. Bu makalelerin hepsini yahut bir seçme neticesi seçilecek olanları bir külliyat halinde neşretmek sosyoloji tarihi kadar siyasi tarihimiz için de bir kaynak teşkil edecektir.⁶³

2- Lâyhalar

Ahmet Rıza 1889 senesinde vardığı Paris'ten Sultan Abdulhamit'e bazı ıslahat projeleri göndermiş, bunların tesirsiz ve cevapsız kaldığını görmüştür.

3- Vazife ve Mesuliyet

Bu ad bir neşriyat serisinin umumi ismi olup yalnız şu üç kitabın çıktığı anlaşılıyor:

1-Padişah ve Şehzadeler

2-Asker

⁶² Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.8.

⁶³ Fındıkoğlu, *Auguste Comte ve Ahmet Rıza*, s. 9.

3-Kadın

Bu risaleler içinde en mühimi Kadın isimli olanıdır. Bu eser bugün dahi bazı noktaları değerlendirilecek düşünceleri ihtiva etmektedir.

4- *Tolarance Muslumane* (İslamiyette Serbesti-i Ayin) 1897 Paris

5 - *Echos de Turquie* (Türkiye Haberleri) 1920 Paris

6- *La Crise de l'Orient* (Burhan-ı Şark) 1907 Paris

7- *Revue Occidentale* (Pozitivistelerin Dergisi) Makaleleri (1896-1908) Paris

8- *Pozitivist Rewiev de Makaleler* (1900-1908) Londra

9- *La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient* (Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası) 1922 Paris

10- *Hatırat* (Cumhuriyet Gazetesinde Tefrika) Haluk Şehsuvaroğlu kalemi ile (26.1.1950-19.2.1950) ⁶⁴

⁶⁴ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.8.

B-TANZİMAT DÖNEMİ GENEL NİTELİKLERİ

Tanzimat sözcüğü “nizam verme” anlamına gelen tanzim sözcüğünün çoğuludur. Osmanlıda “düzen” nizam verme sözcüğü ilk zamanlarda askerlik planında yapılan yenilikler için kullanılırken daha sonraları devlet yönetiminde yapılan bütün yenilikler için kullanılmaya başlandı.⁶⁵

Tarihimizde “Tanzimat-ı Hayriye” adıyla tanınan bu devir (1839-1876) yakın zamana kadar batılılaşma hareketinin başlangıcı sayılmıştır. Bu da Türk kültür değişmelerinde bu devrin ne kadar mühim bir yer işgal etmiş olduğuna delalet eder. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu orta çağa ait bir devlet sisteminden hukuki manada yeni medeni bir devlet teşkilatına doğru ilk adımlarını atmaya başlamıştır. İslahat teşebbüslerinin başlangıcından Tanzimat’a kadar bir asrı aşan zaman zarfında bütün yön ve gayretler askeri sahada toplanmış burada bütün amaçların ağırlık merkezini teşkil eden yeniçerilerin ıslahı veya ortadan kaldırılmasıyla uğraşmıştır. Ordu meselesi bir dereceye kadar halledildikten sonradır ki reform temayülleri ancak başka sahalara tevecüh edebilmiştir.⁶⁶

3 Kasım 1839’da Tanzimat-ı Hayriyye Fermanının ilan edilmesi ile başlayan bu dönem XIX. asırda Osmanlı İmparatorluğu’nda yapılan ıslahat için kullanılmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak da bilinen Tanzimat Fermanı dönem olarak (1876) Birinci Meşrutiyet’in ilanına, bazılarının göre de (1908) İkinci Meşrutiyetin ilanına kadar devam etmiştir. Her ne olursa olsun Tanzimat III. Selim zamanından beri yapılan şuurulu ıslahat hareketlerinin bir devamı olup imparatorluğun sonuna kadar devam eden bir harekettir.⁶⁷

⁶⁵ Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay, İstanbul 1978, s.207.

⁶⁶ Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, Milli Eğitim Yay, İstanbul 1969, s.239.

⁶⁷ Gencer A. İhsan, “Tanzimat Fermanı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1992, Çağ Yay, C.XI, s.431.

Tanzimat hareketi farklı şekillerde tanımlanmıştır. Şöyle ki, bu hareketi, Avrupa'dan esinlenerek alınmış programlı bir ıslahat hareketi olarak görenlerin yanında, Osmanlı Devlet'ine Avrupalı bir idare şekli verme gayreti diyenler de çıkmıştır. Diğer taraftan Tanzimat'ı hukuki değil siyasi bir eser olarak tanımlayanlar olmuştur. Bütün bunlarla birlikte Tanzimat Türkiye'de meşruti bir idarenin kurulmasını hızlandırmış, İslam-Hristiyan alemlerinin yakınlaşmasına ve barışmasına zemin hazırlayan bir kültür ve ıslahat hareketi olmuştur.⁶⁸

3 Kasım 1839'da Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa sarayın avlusunda bulunan Gülhane Bahçesi'nde yüksek bir kürsüye çıkarak Tanzimat Fermanı adı verilen Hatt-ı Hümayun'u okudu. Fermanın okunuşunda Padişah, devletin ileri gelenleri, eşraf, gayrimüslim cemaatlerin temsilcileri yabancı ülkelerin elçileri ve halktan kimseler bulunuyordu.⁶⁹ Ferman adet olduğu üzere her padişahın tahta oturduğundan sonra yayımlandı. Adaletname türünde bir belge idi. Padişah müslim-gayrimüslim farkı gözetmeden bütün tebasına can, namus, mal emniyeti verdiğini, vergilerin artık adil bir şekilde toplanacağını askerlik görevine sınırlama getirileceğini söylüyordu. Fermana yer alan diğer hükümlerle birlikte verdiği "imtiyaz"a kendisinin de riayet edeceğini, riayet etmeyenlere ceza uygulayacağını belirtiyordu.⁷⁰

Tanzimat Fermanı Osmanlı modernleşmesinin dönüm noktasını teşkil eder. Fermana yer alan esasların yeniliği ve geniş bir reform programının ana hatlarını vermesi yanında metni önemli hale getiren en büyük özellik, kağıt üzerinde kalmaması, açıkladığı hükümlerin hemen hepsinin uygulanmasıdır. Fermanı benzeri

⁶⁸ Eren A.Cevdet, "Tanzimat", *İslam Ansiklopedisi*, M. E. Bakanlığı Yay, C.11, İstanbul 1970, s.710.

⁶⁹ Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara 1985, s.181.

⁷⁰ İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay, İstanbul 1993, s.350.

resmi belgelerden ayıran en önemli özellik budur. Bu yüzden ferman bütün bir Tanzimat boyunca gerçekleştirilen reformların anahtarı mevkiindedir.⁷¹

Tanzimat'ı hazırlayan sebeplerin kaynaklarını Osmanlı Devleti'nin ıslahat tarihinde aramak lazımdır. Tanzimat'ı hazırlayan sebepler; Osmanlı Devleti'nin kendi tarih ve kültüründen esinlendiği dönem ile Avrupa kültür ve medeniyetinin tesirlerinin görüldüğü devirdir. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu XVIII. asra büyük karışıklıklar içinde girmişti. Rönesans'tan itibaren her sahada yeni ilerlemeler kaydeden Avrupa medeniyeti karşısında Osmanlı İmparatorluğu kendi siyasi birliğini muhafaza ve devletin devamını teminat altına alabilmek için bu medeniyetten faydalanmak zorunda olduğunu kabul etmek mecburiyetinde kaldı.⁷²

Bu suretle III. Ahmet zamanında (1703-1730) bir ıslahat hareketi başladı. Tanzimat'tan önce Avrupa'dan mülhem olarak girişilen bu ıslahat hareketi Osmanlı Devleti'nde "Lale Devri" diye anılır. Lale Devri Osmanlı İmparatorluğu'na taze bir kuvvet kazandıracak ve Osmanlı camiasını bir mefkure etrafında toplayacak hakiki fikirlere dayanmakla beraber batı kültür ve medeniyetinin Osmanlı Devleti'ne nüfuz etmesine bir başlangıç teşkil etti. Bu yeni hareket başta Padişah, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa olmak üzere bunların etrafında toplanan küçük bir münevver zümrenin eseri oldu.⁷³

İlk reform teşebbüsünün esas sorumlu devlet adamı, 1716'da sadaret kaymakamı ve 1718'den 1730'a kadar sadrazam olan Damat İbrahim Paşa'dır. Kendisi Pasarofça Barışı sağlanır *sağlanmaz* 1719'da Viyana'ya bir elçilik heyeti ile 1721'de de Paris'e Yirmi sekiz Mehmet Çelebi'yi elçi olarak yolladı.⁷⁴

⁷¹ Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s.183.

⁷² Eren, "Tanzimat", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay, C. 11, İstanbul 1970, s.711.

⁷³ Gencer A. İhsan, "Tanzimat Fermanı", *Doğuştan. Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. XI, s.432.

⁷⁴ Lewis Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara 1970, s.46.

Batı ile başlayan bu temaslar, Avrupa hayatına karşı duyulan alaka başşehirde yeni bir hayat tarzının benimsenmesine sebep oldu. Konaklarda ziynet eşyalarını kullanmak, mücevher ve kıymetli taşlarla süslü elbiseler giymek alışkanlıkları başşehirde sarrafların zenginleşmesine ve ticaretin Hristiyanların eline geçmesine sebep oldu. Bu arada ilim ve sanata da önem verilmiş ve ilk Türk matbaası da yine bu devirde kurulmuştur. Buna rağmen devlet idaresinde mühim bir reform yapılmadı. Devletin nüfuzunu kötüye kullanması ve halka ağır vergiler koyması, idareye karşı halkta genel bir hoşnutsuzluğun doğmasına sebep oldu. Neticede 1730'da Patrona Halil İsyanı çıktı. Bu isyan diğer isyanlardan farklı olup bir takım reform fikirlerine muhafazakar zümrenin tepkisi olarak doğmuş bir halk hareketidir. İşte bundan sonra muhafazakar zümre ve yeniçeriler dış tahriklerin de etkisiyle Avrupa'dan mülhem olarak yapılan her ıslahata karşı daima muhalefet etmişlerdir.⁷⁵

Islahat hareketlerinin karşılaştığı diğer bir muhalefet ise mal, can emniyeti ve din, mezhep hürriyetleri ile teminat altına alınmış olan gayrimüslim tebaanın Osmanlı toplumunda işgal ettiği özel durumlardan ileri geliyordu. Avrupa devletleri kendi siyasi ve iktisadi gelecekleri için bu durumdan faydalandılar ve daha XVII.asrın ilk yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle Ermeni tebaa arasında bir Katolik propagandası başlattılar. Hristiyan misyonerleri özellikle halktan Ermenilere nüfuz ederek bunları kendilerine hizmet etmeye ve Osmanlı halkından ayırmaya teşvik ve tahrik ettiler. Nihayet Fransa 1740 kapitülasyon anlaşması ile Katoliklerin himayesini resmen aldı. Böyle bir hakkın Fransa'ya verilmesi diğer devletlerinde daha sonra aynı hakları elde etmelerine siyasi bir yol

⁷⁵ Gencer A. İhsan, "Tanzimat Fermanı", *D.G.B. İslam Tarihi*, C.XI, s.434.

açmış oldu. Nitekim bundan sonra Rusya Ortodoksların himaye hakkını elde etmek emeline düştü. Neticede Rusya’da 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ortodokslar üzerinde himaye yolunda önemli bir kazanç sağladı. Yabancı devletlerin bu teşvik, tahrik ve himayeleri gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında devlete karşı din, mezhep ve milli mücadelelerin gelişmesine sebep oldu. Böylece gayrimüslim tebaa devletin siyasi birliğinin bozulmasında yeni ve mühim bir unsur olarak meydana çıkmıştı.⁷⁶

Bu noktada XVIII. asırda Osmanlı camiasında görülen milli, kültürel, dini ve siyasi düzensizliklerin temel nedenlerini yöneticiler inceden inceye araştırmadılar. İmparatorluğun karşılaştığı felaketlerin daha ziyade uğranılan askeri mağlubiyetlerden kaynaklandığını ve Osmanlı ordusuna yeni bir disiplin ve nizam verildiği takdirde devletin eski kudret ve kuvvetini tekrar elde edeceği düşüncesi genel bir kanaat haline geldi. Bu düşünce ekseninde III. Selim devrine kadar yapılan ıslahatların ağırlık noktasını askeri saha teşkil etmiştir. Bütün bunlara rağmen 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya harplerinin getirdiği kötü neticeler iç siyasette görülen karışıklıklar ıslahatın tatbikine imkan vermedi. Osmanlı Devleti’nin bütün temel müesseseleri XVIII. asrın sonlarına doğru tamamen bozuldu. Eyaletlerle merkezin bağları koptu.⁷⁷

III. Selim tahta geçişinin ertesinde, geçmişte başvurulan gelenekle, 1789’da devlet büyüklerinden, ordu bürokrasisinin görevli ya da görevsiz ileri gelenlerinden, ilim adamlarından kurulu bir danışma meclisi topladı. Kendisinden evvel gelen padişahların yapmış oldukları ıslahatı kafi görmeyerek bütün müesseselerin yeniden daha köklü ve bilinçli olarak ıslahatını zaruri gördü. İlk olarak geniş ve etraflı bir

⁷⁶ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi(Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Dönemi)*, C .V, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara 2000, s.39.

⁷⁷ Karal, Enver Ziya, *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları*, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara 1988, s.37.

ıslahat programı hazırlattı. “Nizamı Cedid” adını taşıyan bu ıslahat programında Avrupa’nın ilim, fen ve teknik tecrübelerinden mümkün olduğu kadar faydalanılmasına yer verildi.⁷⁸

Nizam-ı Cedid, programında padişahın mutlakiyet ve hükümlerlik haklarının tehdidine veyahut ortadan kaldırılmasına ait bir hüküm bulunmamakla beraber, Osmanlı İmparatorluğu’na idari, mali, iktisadi, askeri, içtimai ve hemen her sahada büyük bir yenilik getirecek ıslahat programı idi.⁷⁹

25 Mayıs 1807 de çıkan Kabakçı Mustafa isyanı sonucunda III.Selim öldürülmüş Nizam-ı Cedid yenilikleri de durmuştu. 1808’de tahta çıkan II. Mahmut, amcası III. Selim’in yarım bıraktığı ıslahat programını iç ve dış gailelerden fırsat buldukça devam ettirmeye çalıştı. Zaten şehzadeligi evladı olmayan III. Selim’in yakın himayesi ile geçmiş, III. Selim’in yapmak istediği şeyleri yakinen bilen biri olarak yetişmiştir.⁸⁰

II. Mahmut bu dönemde her alanda köklü ıslahatlar yaptı. Önce 1808’de Eyaletlerde kendi başına hareket eden ayanlarla “Sened-i İttifak” imzalandı, Sekban-ı Cedid ve Eşkinçi Ocağı adıyla askeri birlikler kuruldu. 1826’da Yeniçeri Ocağı kaldırıldı. Bu olaya “Vakay-ı Hayriye” adı verildi. Yeniçeri ocağının yerine “Asakir-i Mansure-i Muhammedi” adıyla tamamen Avrupai tarzda bir ordu kuruldu. Askeri amaçlı olarak ilk nüfus sayımı yapıldı. Divan teşkilatı kaldırıldı, yerine nazırlıklar (Bakanlıklar) kuruldu. Özel mülkiyet güvence altına alındı. İlk posta örgütü kuruldu. Polis örgütünün temelleri atıldı. İlköğretim zorunlu hale getirildi. İlk resmi gazete olan “Takvim-i Vaka-i” çıkarıldı. Avrupa usullerini, ilim ve tekniği benimseyen yeni

⁷⁸ Berkes, *Türkiye`de Çağdaşlaşma*, s. 88.

⁷⁹ Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s.105.

⁸⁰ Kaynar, a.g.e, s.106.

bir neslin yetişmesi için Avrupa'ya ilk defa öğrenci gönderildi. Bu neslin temsilcisi Mustafa Reşit Paşa, Paris elçiliğine gönderildi. Paris'ten yolladığı layihalar ile Tanzimat devrinin açılmasında önemli bir yer işgal eden bu şahsa göre Osmanlı Devleti 'nin geri kalmasının başlıca sebebi eski tarz idareyi devam ettirmiş olmasından kaynaklanıyordu.⁸¹

Mustafa Reşit Paşa, Avrupa'da parlamenter sistemlerin faydalarını görüp takdir ettikten sonra mutlakiyet idaresinin kısmen de olsa sınırlandırılmasının Osmanlı Devleti için faydalı olacağına inanmıştı. Paris ve Londra elçilikleri sırasındaki müşahedeleri ona, Osmanlı Devleti 'nin devamı ve Avrupa ile daha iyi ilişkilerde bulunmasının temini için imparatorlukta geniş perspektifte reformlar yapılmasının zaruri olduğunu telkin etmiş ve ıslahat hakkındaki düşüncelerini İstanbul'a gönderdiği tahriratlarında belirtmiştir. Bu faaliyetlerinden dolayı 1837'de II. Mahmut onu Hariciye Nezaretine tayin etti. Hariciye Nazırı olarak İstanbul'a geldikten sonra ıslahat meselesi üzerinde ısrarla durdu. Hariciye Nezaretinde komisyon kurarak sanayi, ziraat ve ticaretin gelişmesine, iltizam usulünün kaldırılmasına, Osmanlı tebaası arasında eşit hakların teminine ve ıslahat ile diğer meselelere dair layihalar hazırlayarak Padişaha takdim etti. Esasen Avrupa devletlerinin üzerinde durdukları mesele gayr-ı müslim halkın idare ve âmme hukukunda Müslüman halk ile eşit haklara sahip olmaları idi. Mustafa Reşit Paşa'nın Hariciye Nazırlığı esnasında ıslahat hareketleri hemen hemen her sahada süratle gelişmeye başladı.⁸²

⁸¹ Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s.107.

⁸² Kaynar, a.g.e, s.109.

Tanzimat sadece ilan edildiği zaman başlayan bir dönem olmayıp fermanın ihtiva ettiği hükümler daha önce de üzerinde durulmuş meselelerdir. Bilhassa III. Selim'in ıslahat hareketleri bilerek ve şuurlu bir reform faaliyeti olarak Tanzimat'ın başlangıcı sayılabilir. II. Mahmut ise III. Selim'in reform programını tatbik etmeye gayret eden ve bu arada III. Selim'i bazı noktalarda aşan reformcu bir padişah olarak göze çarpar. Ne yazık ki II. Mahmut'un hazırlattığı ve hatta mali yönünü de hallettiği Tanzimat-ı Hayriyye'yi ilan etmeye ömrü vefa etmeyecek, fermanın ilanı büyük oğlu Abdülmecit'e nasip olacaktır.⁸³

Netice olarak diyebiliriz ki Tanzimat hareketi, yüksek bir mazisi bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde zamanla her sahada meydana gelen çöküntünün giderilmesinin ve batı dünyasında süratle ilerleyen teknik gelişmelere ayak uydurabilmek için devletin hemen hemen bütün müesseselerinin yeniden tanzim edilmesinin ifadesidir. Bu noktada Ahmet Rıza Bey de Avrupaya okumak için giden ve ülkenin kalkınması için çareler arayan bir kişidir. Ama kendisi de tıpkı diğer Jön Türkler gibi Avrupa'nın bilim ve tekniği yerine kültüründen etkilenmiştir. Bu sebeple devletin kurtuluşu için kalıcı çözümler üretememiştir.⁸⁴

C- I. MEŞRUTİYET

23 Aralık 1876-13 Şubat 1878 tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin yapısında ve yönetimde demokratik ilkeleri uygulama ve gerekli düzenlemeyi yapma amacı ile 1876 Anayasasının ilanı ile başlatılan dönemdir.⁸⁵

⁸³ Gencer, A. İhsan, "Tanzimat Fermanı", *D.G.B. İslam Tarihi*, C. XI, s.439.

⁸⁴ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.13.

⁸⁵ Parmaksızoğlu, İsmet, "Meşrutiyet" *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C. XXIV, Ankara 1976, s.58.

Bu dönem özellikle I. Meşrutiyet ve onu takiben II. Meşrutiyet hürriyet ve demokrasi hareketleri olarak siyasi tarihimizde yer alan önemli olaylardır.⁸⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümdarlık müessesesinin yetkilerini belirleme, sınırlandırma ve yönetime halkın da katılımını sağlama düşüncesinin XIX.yüzyılın başlarında belirmeye başladığı söylenebilir. Bu gelişme halk fikrinin oluşması oranı ölçüsünde gittikçe etkinlik kazanmıştır. En sonunda saltanat müessesesinin kaldırılarak Cumhuriyet yönetimine geçilmesiyle olgunluğa ulaşmıştır.⁸⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyeti hazırlayan çeşitli sebepler vardır. Bunlar içte ekonomik buhran, iç isyanlar, dışta Avrupalı devletlerin imparatorluk yönetimine doğrudan doğruya müdahaleleri, bu imparatorluğu bölüşme, parçalama çalışmaları olarak sıralanabilir. Ancak gün geçtikçe çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'na yaşama gücü verecek, imparatorluğa hayatıyet kazandıracak bir siyasi düzen değişikliği olarak sadece bir kısım aydınların ileri sürdüğü bir çözüm önerisi olarak karşımıza meşrutiyet yönetimi çıkmaktadır.⁸⁸

II.Abdulhamit, Mithat Paşa ve arkadaşlarının ısrarlı çalışmaları karşısında Kanun-i Esasi'yi (anayasa) ilan ve Meşrutiyeti kabul etmiştir. İlk defa hukukumuz Kanun-i Esasi ile bir anayasa girmiştir. Kanun-i Esasiye göre yürütme gücü yine hükümdarda toplanmış, yasama faaliyeti ise hükümdarın nüfuzu altına sokulmuştur. Kanun-i Esasi, fert hürriyetini, fertler arasındaki eşitliği, şahıs hürriyetlerini, öğretim, basın, vicdan, ticaret, sanat hürriyetlerini, mal ve mesken edinebilmeyi, diğer klasik ferdî hürriyetleri ve bu arada mahkemelerin bağımsız ve aleniliğini,

⁸⁶ Eroğlu,Hazma, *Osmanlı Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982, s.55.

⁸⁷ Parmaksızoğlu, "Meşrutiyet",*Türk Ansiklopedisi*, C. XXIV, s.55.

⁸⁸ A.g.e, s.55.

bilinen yargı müesseseleri dışında herhangi bir mahkeme veya hüküm vermek yetkisine kimsenin sahip olamayacağını da ön görmüştür.⁸⁹

Yalnız, fert lehine olmak üzere yukarda saydığımız önemli esasları kapsayan bu esasların yanında hakikatte onların kıymet ve önemini hiç derecesine indirecek tarzda birçok imkan ve yetkileri de hükümdara tanımıştır. Böylece kabul edilen Kanun-i Esasi ile devletin hayatında radikal bir değişiklik mümkün olmamıştır. Hükümdarın salahiyetlerine hakikatte herhangi bir sınırlandırma getirmemiş ve söz yine ona bırakılmıştır.⁹⁰

I.Meşrutiyet devrinin açılmasına milli bir kalkınma hareketi, milli bir teşebbüs ve toplumca uygulanan bir baskı sonucu yapılan hareket olarak bakılamaz. Kısaca I.Meşrutiyet halkın baskısı sonucu ilan edilmiş bir halk hareketi değildir. Anayasanın hazırlanması ve ilanı ne siyasi bir doktrinin ve ideolojinin ne milli bir reaksiyonun sonucudur. Parmaksızoğluna göre “I. Meşrutiyet Tanzimat’la birlikte getirilmeye çalışılan Osmanlı milleti veya vatandaş tipinin ulaşabildiği son merhalelerdir.”⁹¹

Osmanlı İmparatorluğunda uzun süreli hükümdarlık yapmış olan II. Abdülhamit başlangıçta Kanun-i Esasiyi kabul etmiş ama bütün yetkiyi yine kendinde toplamıştır. II Abdülhamit 1876-1877 Osmanlı-Rus harbini bahane ederek Mebusan meclisini dağıtmıştır. I.Meşrutiyet devri özellikle daha sonraki olaylara öncülük etmesi ve yeni fikirleri olgunlaştırması bakımından büyük önem arz etmektedir. Bu devir sonucu itibariyle mutlakiyet ve istibdadın yıkılmasını mümkün kılarak memleketimize 1909 Anayasasını vermiş ve böylece milletin haklarını daha

⁸⁹ Eroğlu, *Osmanlı Tarihi*, s.56.

⁹⁰ Okandan, R. Galip, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul 1957, s.435.

⁹¹ Parmaksızoğlu, “Meşrutiyet”, *Türk Ansiklopedisi*, C.XXIV, s.60.

fazla genişleten ve onları esaslı bir teminata bağlayan yeni bir sistemin yaratılmasını mümkün kılmıştır.⁹² Ahmet Rıza Bey de özellikle bu dönemde Meşrutî yönetimi şiddetle savunan kişilerdendi.

D. JÖN TÜRKLER

Jön: Fransızlar tarafından Fransa, İtalya, Almanya ve İngiltere'de (Jeune France) vb. adlarla, politika ve edebiyatta aşırılık taraflısı gençlere verilen addır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise meşrutî bir hukuk düzeni kurmak, Anayasa ile derhal serbest seçimlere gitmek ve böylece kurulacak meclise millet ve memleket mukadderatını teslim etmek fikrini savunan Türk hürriyet mücadelecilerine verilen isimdir. Tanzimat'ın son yıllarında Abdülaziz'in ve II.Abdülhamit'in Avrupa'daki muhaliflerine de Yeni Osmanlılar ve Genç Osmanlılar deyiminin karşılığı olarak takılan "J" adı ilk defa Mustafa Fazıl Paşa'nın kullandığı bir dergide yayınlanmıştır. Daha sonra I. ve II. Meşrutiyeti hazırlayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzyılın ihtiyaçlarına uygun yenilikler yapılmasını isteyen bütün inkılapçılar ve ihtilalciler için kullanılmıştır.⁹³

XIX. Yüzyılın sonlarına doğru İmparatorluğun yıkılmakta olduğunu gören halkımız kısa zamanda sonuç vermesi pratik çözüm yolları aramaya başladı. Amaçları ve tek düşünceleri devleti kurtarmak olan Jön Türkler de bu doğrultuda devlet için her zaman geçerli, kısa zamanda sonuç vermesi beklenen pratik çözüm yolları aramaya başladılar.⁹⁴

⁹² Eroğlu, *Osmanlı Tarihi*, s.562.

⁹³ Tevetoğlu, Fethi, "Jön Türkler", *Türk Ansiklopedisi*, C.XXI, Ankara 1974, s.55.

⁹⁴ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.15.

Bu pratik hal çarelerinden biri de Vatanperverlerin ülkenin kurtulması adına Avrupa'nın bilimini, tekniğini ülkeye getirmeleri kaydı ile Avrupa'ya gönderilmeleri idi. Bu noktada Avrupa'ya gitmeyi yükselmek için bir basamak gibi kullananlar da vardı. Bütün bunlar memleketin ciddi bir ıslahata ne kadar muhtaç olduğunu ispat eden delillerdendi.⁹⁵

Jön Türkleri harekete geçiren etkenlerden biri tasavvur edebildikleri “ideal” toplulukla II. Abdülhamit dönemi topluluğu arasındaki değer uyumsuzluğu idi. Jön Türkler bu değer uyumsuzluğunun temelinde ise gerçekte, Toplumsal bağlarını kişilere dayanarak kuran bir toplumla, toplumsal bağlarını soyut ilkelerin arkasından giderek kuran bir topluluk arasındaki farkta buluyorlardı. Diyebiliriz ki Avrupa'nın aydınlanma çağı fikirlerinin etkisi, Türkiye'ye bu çağın büyük düşünürleri yoluyla değil, fakat Batıdan alınan yeni müesseselerin zorunlu olarak getirdiği yeni yaşam değerleri yoluyla olmuştur.⁹⁶

Bu husus Şerif Mardin'in Jön Türklerin Siyasi Fikirleri adlı eserinde şöyle dile getirilmektedir: “Jön Türklerin yetiştikleri kültür çevresi Osmanlı İmparatorluğuydu. Böyle bir çevre içinde Devlet adamı-Devlet ilişkilerinin Doktor-hasta ilişkisine büründüğü düşünülebilir. Devlet hastaysa devlet adamı hastayı iyileştirecektir. Jön Türkler bu açıdan “içtima-i tabib” rolüne kolayca oturabiliyorlardı. Ancak devlet adamı devlet ilişkisini böyle bir çerçevede görmeyenlerin beraberinde getirdiği çok önemli bir sonuç vardır. Bu çerçeve tarihi gelişim sürecine yer vermemektedir.”⁹⁷ Devlet bazen hastalanır ama o hastalığın tarihi bir boyutu yoktur. Hastalıklar farklı olabilir, fakat bir zaman-tarih çizgisi

⁹⁵ Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s.27.

⁹⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim yay, İstanbul 2001, s.17.

⁹⁷ Mardin, a.g.e, s.18.

boyunda şekillenmez. Bu da demek oluyor ki içtima-i tabib rolü aslında statik, katlı sosyal evrim görüşüne yer vermeyen bir yaklaşımdır. Jön Türklerin bütün kültürlerine rağmen, tarih bilinçlerindeki yüzeysellik, devleti bir bünyeye benzeten imgenin ağır basmış olmasına bağlanabilir. Böylece Jön Türklerin felsefesizliklerine bir de tarihsizlik eklendiği söylenebilir. Bu iki eksiğin de birbirini pekiştirdiği açıktır. Tarihin kendini açığa çıkarması fikrini bilmeyen daha da felsefesiz olacaktır. Felsefesiz olanın da büsbütün güdük bir tarih görüşü olacaktır. Bundan dolayıdır ki tarihçiliğimiz yakın zamanlarda bile övme-yerme yaklaşımından arınmamış, açıklayıcı-çözümleyici yöntemler geliştirememiştir.⁹⁸

E. II. MEŞRUTİYET

23 Temmuz 1908'de Genç Türkler (Jön Türkler) ihtilali ile Abdülhamit Kanun-i Esasinin tekrar yürürlüğe girmesini kabul etmiştir.⁹⁹ Meşrutiyetin ilanı ile memlekette kısa süreli de olsa güven ve huzur havası esti. Büyük bir aksiyon ile yaptığı mücadelenin sonunda Meşrutiyeti ilan ettirmiş bulunan İttihat ve Terakki cemiyeti ise iktidara el koymamıştı. Sadece birkaç kişilik bir heyeti, hükümeti gözetmek üzere İstanbul'a göndermişti. Padişah tahtında kaldığı gibi hükümeti meydana getiren nazırların çoğu da saray eski ve Bab-ı Ali memurlarından oluşuyordu. Böyle bir kardeşlik havası içinde yapılan seçimlerden sonra 17 Aralık 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nda ikinci meclis açıldı. Mecliste üç siyasi akımın tesiri millet vekillerini yavaş yavaş gruplaşmalara götürdü. Bu gruplaşma, liberaller,

⁹⁸ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.19.

⁹⁹ Kubalı, Hüseyin Nail, *Türk esas Teşkilat Hukuk Dersleri*, Ayrıntı Yay, İstanbul 1978, s132.

milli ve dini azınlıklar ile imparatorlukta devletin kurucusu Türklerin üstünlüğünü sağlamak isteyen milliyetçilerdi.¹⁰⁰

Meşruti rejimin ilanı üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden 1909 Nisanı'nda (31 Mart Vakası) müthiş bir irtica olayı olmuştur. Hareket ordusunun müdahalesi ile bastırılan bu irtica sonunda II. Abdülhamit bu irtica hadisesini hazırlamakla itham olunarak tahttan indirilmiştir. Kanun-ı Esaside önemli değişiklikler yapılarak, Osmanlı padişahının yetkileri sınırlanmış, Meclisin üstünlüğüne dayanan yeni bir sistem kurulmuştur. Ancak bu Anayasada daha sonraları yapılan değişiklikle meclis karşısında hükümetin salahiyeti genişletilmiştir. Anayasada yapılan değişikliğe göre devlet yine teokratik bir bünyeye sahiptir. Monarşik sistemin mevcudiyeti kabul edilmekle beraber, meşruti bir idarenin özelliklerini temin eden değişiklikler de yapılmıştır.¹⁰¹

Bu meclis ağır tartışmalar içinde 1909'da Anayasa değişikliklerini, İntihabat-ı Meb'usan-ı gerçekleştiren kanunları çıkardı. Siyasi ve kişi haklarında bazı önemli yenilikler getirdi. Kişi hürriyeti ve dokunulmazlığı daha sağlam kurallara bağlandı. Meclisin kapatılması kanun yapma yetkileri, toplanma ve dernek kurma hakkı, hükümetin sorumluluğu gibi konularda önemli adımlar atıldı. Osmanlı Devleti'nin içine liberal parlamenter rejim yerleştirilmesi ilkesi uygulanamasa dahi hukuki bakımdan parlamenter rejim gerçekleşme yoluna girmiş oldu.¹⁰²

Fikri ve fiili bir reaksiyonun eseri olan 1876 Anayasasındaki değişiklikler hukuki ve siyasi düzenin normal esaslar içinde işlemlerini mümkün kılmamıştır. Bunda meşruti idarenin kuruluşundan sonra iktidar mevkiine gelen İttihat ve Terakki

¹⁰⁰ Parmaksızoğlu, "Meşrutiyet", *Türk Ansiklopedisi*, C.XXIV, s.61.

¹⁰¹ Tunaya, T.Zafer, *Türkiye'nin Gelişme Seyri İçinde II. Jön Türk Hareketlerinin Fikri Esasları*, İstanbul 1956, s.169.

¹⁰² Parmaksızoğlu, "Meşrutiyet", *Türk Ansiklopedisi*, C.XXIV, s.62.

Cemiyetinin hiçbir tenkit ve muhalefete imkan vermeyecek, her şeyde kendi nüfuz ve hakimiyetini mümkün kılacak, her şeyi kendi tekeli altına alacak tarzda davranışı etkili olmuştur. Çünkü o günün şartları bu şekilde davranmayı gerektiriyordu¹⁰³

Bütün bunlara rağmen İkinci Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Partisi yönetimi çağdaş bir anlayışla ele almıştı. Memlekette kalkınmayı gerçekleştirecek bir takım tedbirler ve yenilikler getirmişti. Bunlar arasında vilayet ve belediyelerin yeniden düzenlenmesi, polis, itfaiye ve ulaştırma kuruluşlarının örgütlenmesi, ilk, orta ve yüksek öğretimde yeni programların uygulanması, toplum hayatında giyimden başlayan çağdaşlaşma yanında kadınlara okuma, hekim, memur, öğretmen, hukukçu ve iş adamı olma imkanlarının tanınması bu arada anılabilir. Ama Türk Ordusunun büyük kahramanlık ve vatanseverlik örneklerine rağmen Dünya savaşından yenik çıkması hem bu gelişmeyi durdurdu hem de İttihat ve Terakki Partisinin hükümetten çekilmesine, 21 Aralık 1918'de meclisin feshine sebep oldu.¹⁰⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun, 1911-1912 Trablusgarb, 1912-1913 Balkan Harpleri ile başına büyük sıkıntı ve belalar açılmış, 1914-1918 Birinci Dünya Harbi ile de Meşrutiyet sona ermiştir.¹⁰⁵

¹⁰³ Eroğlu, *Osmanlı Tarihi*, s.57.

¹⁰⁴ Parmaksızoğlu, "Meşrutiyet", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXIV, s.62.

¹⁰⁵ Eroğlu, *Osmanlı Tarihi*, s.58.

F. DÖNEMİN BAŞLICA FİKİR AKIMLARI

a) İslamcılık

İslamcılık Osmanlı Devleti'nin siyasi ve sosyal bütünlüğünü korumak amacıyla ileri sürülen hal şekillerinden biri olarak Tanzimat öncesinde ve sonrasındaki fikir hareketlerinden biridir.¹⁰⁶

İslamcılık akımı, Osmanlı Devleti tarafından yabancı devletlere karşı din birliğine dayanan bilinçli bir kuvvet ve sağlam bir dayanak temin etmek gayesiyle ortaya atılmıştı. Panislamizm (İslam Birliği) Meşrutiyetten önce bütün Müslümanları kapsayacak şekilde ortaya atılmıştı. İslamcılık akımı bazı olumsuzluklardan dolayı pek başarılı olamamıştır. Panislamizm, İslamiyet'e ve dünyanın her tarafındaki Müslümanlara önem veren, bütün Müslümanlar arasında birliğin gerçekleşmesini mümkün kılmaya çalışan ve devletin sosyal birliğini din birliğinde arayan bir akımdır.¹⁰⁷

Osmanlı İmparatorluğu gibi Resmi dini İslam, devlet başkanı halife, temel ideolojisi gaza olan bir devlette İslamcılık fikrinin savunulmasına şaşmamak gerekir. Fakat burada sözü edilen İslamcılık fikri 19.yy.'da gitgide hızlanan Müslüman ülkelerin sömürgeleştirilmesi sürecine bir tepki olarak doğdu.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Tunaya, T. Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul 1962, s.41.

¹⁰⁷ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s.548.

¹⁰⁸ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.246.

1880’de Gabriel Charmes’in “Le Panislamisme” adıyla yazdığı kitabın tezinde, II. Abdülhamit’in er geç Panislamizm politikasına sapmak zorunda kalacağını ileri sürüyordu. Gerçekten de Yeni Osmanlılar, faaliyetlerinin son yıllarında Panislamizm fikrini kabul etmeye zorlanmışlardır.¹⁰⁹

Sultan II.Abdülhamit İslamcılıktan faydalanmıştır. İslamiyet’i Mutlakiyet idaresinin temel taşı yapmış iç idarede ve dış siyasette İslamiyet’i bir sistem, devletin uyguladığı bir sosyal politika prensibi haline getirmiştir. İslamcılık akımı teokratik bir devlet düşüncesini benimsemekte, din ve devlet arasında tam bir kaynaşma ifade etmektedir.¹¹⁰ Vatandaş arasında din ayrımı yapılmaması bakımından devletin beşeri unsuru önemliydi. Devlet-millet birliği için, yöneticiler Padişahın aleyhinde olanların çıkarmasını düşündükleri muhtemel olaylara imkan vermemek için bu görüşten vazgeçmişlerdir.¹¹¹

b) Osmanlıcılık

Abdülaziz devrinde bazı aydınların Genç Osmanlılar adı altında bir cemiyet kurarak, hükümetin icraatını denetleyecek bir idare sistemi kurulması için siyasi faaliyetlerde bulunmaya başladıkları görülmektedir. Anayasanın ilanını, Mebusan Meclisinin kuruluşunu, fertlerin sosyal, siyasi ve hukuki eşitliklerini kabul eden Osmanlıcılık görüşü Tanzimat devrinin sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Bu görüşü savunanlar devletin sınırları içinde yaşayan fertler arasında dil, ırk ve din bakımından hiçbir fark gözetmeksizin hepsinin aynı hak ve yetkilere sahip olduğu düşüncesindedir.¹¹²

¹⁰⁹ Mardin, “*La Panislamisme*”, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.72.

¹¹⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s.546.

¹¹¹ Karal, a.g.e, C.VIII, s.496 .

¹¹² Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, s.497.

Osmanlıcılık ideolojisinin özünde bütün Osmanlı İmparatorluğunun sınırları içerisinde yaşayan kuvvetlerin birleştirilmesi bulunuyordu. Ama Osmanlı İmparatorluğunun iç işlerine ne zaman yabancı bir devlet müdahale etmişse, imparatorluğun bir parçası elden çıkmıştı. Aslında Batılı devletlerinin dış ilişkileri “hiyel ü riya”ya dayanıyordu. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu’nda azınlıkta olan unsurların Anavatandan ayrılmasına bir sebep yoktu. Rusya ve Avusturya gölgesinde yaşayan Bulgaristan Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrıldığından beri daha da mutsuzdu. Osmanlı İmparatorluğu’nun sorunlarını çözenin en mantıklı yolu, birlik ve beraberlik içerisinde, ortak vatanımızda meşru bir hükümet kurmaktır. Osmanlı İmparatorluğu’nu meydana getiren çeşitli unsurların mutluluğu, imparatorluğun bütününde uygulama alanına konacak, genel bir ıslahat politikasının gerçekleştirilmesine bağlıydı. İmparatorluk sınırları içerisinde bulunan milletin sayısı ne olursa olsun vatanları bir idi. Mardin’e göre “Aynı semada doğmuş, aynı iklimde büyümüş, aynı havayı koklamış ruhları ve kalpleri ne Rusya hoşnut edebilir ne de İngiltere tesliye edebilir. İmparatorluk sınırları içerisinde yaşayan halkın derdini, ızdırabını ve sıkıntısını yine vatan sinesi söndürebilir.”¹¹³

Osmanlıcılık görüşünü savunanlar için milli birlik, milli şuur, milli mefkure ancak Osmanlı birliği ve bu birliğin gereklerini yerine getirmekle gerçekleşebilirdi. Devlet de ancak bu sayede yıkılmaktan kurtulabilecektir.¹¹⁴ II. Abdülhamit Osmanlıcılık fikrini, dönemin gelişmeye başlayan milliyetçilik akımlarının gereklerine zıt bir şekilde ortaya çıktığını düşünüyordu. O bu düşüncesinden dolayı Osmanlıcılık fikrinin zararlı olduğu kanısına varmış, Meşrutiyet idaresine son

¹¹³ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.262.

¹¹⁴ Eroğlu, Hamza, *Osmanlı Tarihi*, s.59.

vermesi ve istibdat devrini başlatması ile bu akımın uygulamada başarısını sindirmiştir. Osmanlıcılık fikri böylece başarısızlığa uğramıştır.¹¹⁵

c) Türkçülük

Balkan Savaşı'nın patlaması, Osmanlı Rumelisinin hemen tümünün elden çıkmasıyla Osmanlıcılık ideolojisinin iflası somut olarak fiilen ortaya kondu. Edirne gibi Türk Anayurdu sayılabilecek bölgelerin de artık elden çıkmaya başlaması yada tehlikeye girmesi Türklük bilincinin etkili bir savunma silahı olarak yayılması gerektiğini gösteriyordu.¹¹⁶

Türkçülük fikri, devletin kurtuluş ve yükselme çaresini, milli unsurlarda arar. Milli varlık, şuur ve mefkûresi Türk olan unsur Osmanlı devleti için önemlidir. Kriterleri soyu, dili, dini ve mefkûresi ortak olan bir Türk milletinin var olması ile Osmanlı Devletinin mevcudiyeti daha kuvvetli, birbirine sıkı sıkıya bağlı ve aynı cinsten bir soysal dayanak bulmuş olacaktır. Böylece Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde bilinçsiz bir hayat geçiren milletin şuur ve vicdanı uyandırılmış olacaktır. Osmanlı Devleti 'nin bünyesinde varlığını asırlardan beri sürdüren, fakat zaman ve olayların etkisi altında uyuşmuş bir hale gelen Türk milleti yeniden canlanmış olacaktır. Milli vicdan ve şuurla donatılmış, milli kimliğe kavuşmuş bir Türk milleti teşkilatlanmasını da tamamladıktan sonra Osmanlı Devleti de kuvvetli bir beşeri unsura kavuşmuş olacaktır.¹¹⁷

Türkçülük fikri ikinci meşrutiyetin ilanından önce yalnız ana vatani düşünmekle kalmamış bütün Türklerin kurtuluş imkanlarını da araştıran Pantürkizm

¹¹⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 498.

¹¹⁶ Akşin, *Jön Türkler ve Ittihat ve Terakki*, s.249.

¹¹⁷ Eroğlu, *Osmanlı Tarihi*, s.61.

cereyanına doğru yönelmiştir. Türkçülük fikri milletin üzerinde pozitif bir reaksiyon doğuracaktır. Bu fikir Osmanlı Devleti'nin beşeri unsuru dışında kalan Müslüman Türkleri de içine alacak, bilinçli ve yaygın bir görüşü savunmaktadır.¹¹⁸

Türkçülük fikri siyasi bir formül haline geldiği zaman halkı sadece Türklerden oluşan bir Türkiye'nin kurulması fikrinde birleşiyordu. Fakat Türklerden oluşan bir Türkiye Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında yaşayan Türkleri de akla getiriyordu. Şu halde aslında bütün Türklerden meydana gelen bir devlet tabii ki daha güçlü olacaktı.¹¹⁹

Pantürkizm veya diğer bir tabir ile Panturanizm fikri Osmanlı Devleti 'ni batmaktan kurtarmak ve devleti yükseltmek gayesiyle kendisine yeni bir yön belirleyecektir. Panturanizm adı altındaki bu muazzam fikir, Türk devletinin mevcudiyeti karşısında Osmanlı Devleti 'nin siyasi çehresinde de değişiklikler yapacaktır. Fakat bu değişiklikler Osmanlı Devleti'nin varlığı üzerinde herhangi bir olumsuzluk meydana getirmeyecektir. Bu siyasi değişiklik Osmanlı niteliğinde, Osmanlı hanedanının haklarında monarşik sistemin bünyesinde bir değişiklik de meydana getirmeyecektir. Din birliği ile birlikte, devlet yine İslâmi bir karakter taşıyacaktır. İttihat ve Terakki Partisi'nin siyasi programında değer kazanan Turancılık I. Cihan Harbi'nde dış tehlikeleri üzerine çektiği gibi gerçeğe uymadığından başarısızlığa uğramıştır.¹²⁰

Ancak Ziya Gökalp, Türkçülük akımını ikinci meşrutiyette ilk defa sosyolojik metotla inceleyerek eksik, dağınık, çekingen fikirlerin toplanmasını ve bir sistem haline getirilmesini mümkün kılmıştır. Kendisi tarafından Millet, hars, medeniyet,

¹¹⁸ Eroğlu, a.g.e, s.62.

¹¹⁹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.276.

¹²⁰ Eroğlu, *Osmanlı Tarihi*, s.64.

milli mefkûre gibi mefhumlar ilmi bir metotla incelenerek Türk kamuoyuna sunulmuş ve kamuoyunda kabul görmüştür.¹²¹

d) Batıcılık

Tanzimat dönemi ve hatta ondan önceki devirlerin ıslahat teşebbüslerinde de olan batıcılık akımı, mahiyeti itibariyle temellerini batının sosyal, siyasi ve felsefi görüşlerinde bulan ve orada aranması gereken bir devlet anlayışını ifade etmektedir. Bu görüş devletin ancak batılılaşmak suretiyle kurtulabileceğini ve bunun için de çeşitli yönlerden önemli inkılapların yapılması gerektiği üzerinde önemle durmaktadır.* (Bu konuda daha detaylı bilgi için Recai DOĞAN'ın Ankara üniversitesi İlahiyat fakültesinde yaptığı Doktora tezine bakabilirsiniz.) Batı medeniyetinden bütün yönleri ile istifade etmek, bu medeniyetin semere ve imkânlarından onun sosyal, hukuki, ilmi ve kültürel gelişmesinden faydalanmak, yani batılaşmak lazımdır. Batıcılık akımının taraftarları, Meşrutî idarenin yeniden kurulmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun batma tehlikelerinden kurtulamamasının sebeplerini, Osmanlı Devleti'nin bünyesinde, Meşrutî idarenin yaptığı değişikliklerin sınırlı ve eksik oluşunda aramaktadır. Meşrutî idare, devletin siyasi bünyesinde ve sosyal, hukuki, ekonomik ve kültürel alanlarında da bazı değişikliklere sebep olmuştur. Ancak Batıcılık akımı, hiçbir müspet netice sağlamayan basit bir taklitçiliğe yönelmemeliydi. Osmanlı toplumunun bünyesini, memleketin ihtiyaçlarını, dikkate almalı ve ona uygun bir hareket tarzı geliştirmeliydi.¹²²

¹²¹ Gökalp, *Ziya, Türkçülüğün Esasları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s.80-104.

¹²² Eroğlu, *Osmanlı Tarihi*, s. 63.

Birinci Meşrutiyete kadar süregelen batılılaşma hareketlerinin önderleri ya padişahlar veya onların destekledikleri sadrazamlardır. Birinci Meşrutiyetten sonra batılılaşmanın fikir yönünden önderliği, hükümet dışında ve hükümete rağmen “Genç Türk”lerin eline geçmiştir.¹²³ Özellikle bu dönemde Abdullah Cevdet gibileri Batılılaşmayı insan bilgisini, kültürünü vs. artırmak olarak aldılar.¹²⁴

Osmanlı Devleti ’nin yeniden canlanması ve dirilmesi için ileri sürülen bu doktrin çatışmalarından zaman zaman faydalı sonuçlar da elde edilmiştir. Bu doktrin çatışmaları, öncelikle siyasi şuuru olgunlaştırmıştır. Daha sonra bu çatışmalardan en doğru, en faydalı yol tespit edilmiştir. Türk İnkılabının temel prensiplerinin hazırlık çalışmalarında bu çatışmalar sonrası elde edilen tecrübelerden faydalanılmıştır. Ayrıca mazinin hatalı davranışından da ders alınarak, yeni kurulan devletin siyasi ve hukuki bünyesinde, yeni Anayasanın esasını teşkil eden hükümler üzerinde de etkiler yapmıştır.¹²⁵

G. AHMET RIZA, AUGUSTE COMTE ve POZİTİVİZM

Birçok Sosyolog yaşadığı dönemin tarihsel kesitinin anlatımı ve yorumu niteliğindedir. Auguste Comte de buna bir örnektir. A.Comte göre yeni bir toplum tipi doğmaktadır. Bu toplum tipi Ortaçağ toplumunda olduğu gibi din eksenli değildir. Ortaçağ toplumunda teolojik düşünme biçimi vardı. Ortaçağ toplumunda teologların yada din adamlarının düşünme biçimi önemliydi. Bu yeni tip toplum ise bilimsel ve sanayi toplumdur. Bu modern çağın düşünme biçimi, bilim adamlarının düşünme biçimidir. Bu modern çağda bilim adamları din adamlarının yerini almıştır.

¹²³ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, s.565-567.

¹²⁴ Abdullah Cevdet, *Funun ve Felsefe*, Mısır 1906, s.14.

¹²⁵ Eroğlu, *Osmanlı Tarihi*, s. 63.

Toplumsal düzenin ahlaki ve entelektüel boyutunda da bilim adamları söz sahibi olmaya başlamışlardır.¹²⁶

Aron “Auguste Comte’un iki temel amacının olduğunu belirtir. Bu amaçları toplumu iyileştirmek ve bilimsel bilginin sentezini yapmak. Bu iki düşünce arasındaki bağ açıktır. Gerçekte önemli olan tek toplumsal reform, teolojik düşünme biçimini değiştirecek ve pozitivistliğe özgü davranışı yaygınlaştıracak reformdur. Ama ortak inançların bu reformu sadece bilimsel gelişmenin reformu olabilir. Yeni bilimi gerektiği gibi kurmanın en iyi biçimi, tarih boyunca ve şimdi varolan bilimlerde pozitif düşüncenin gelişmelerini izlemektir.”¹²⁷

Auguste Comte göre insanın düşünce yapısında, birbirini takip eden üç dönem bulunmaktadır. A. Comte, bunu “Üç Hal Kanunu”nda göstermeye çalışır. Bu dönemleri de; “Teolojik dönem, Metafizik dönem, Pozitif dönem” diye sınıflandırır. Bu değişik dönemler bize değişik zamanlarda aklın pozitif hale gelmiş olduğu düzeni gösterir. Üç Hal Kanunu ve bilimlerin sınıflanmasının terkipteki amaç matematik, astronomi, fizik kimya ve biyolojide ki düşünce şekillerinin siyaset konusunda da zorunlu olmasıdır. Bu da sosyoloji ilminin gerekliliğini ispat etmektedir.¹²⁸

Korlaelçi “Önceki dinlerin geçersiz hale geldiğini savunan pozitivistlik akımı geçmiş dinleri, son “insanlık dinine” geçiş için birer hazırlık safhası olarak değerlendirir. Bu dinin amentüsünü “bilim” yazacaktır. Önceki tüm dinleri reddeden pozitivistlikte dinsiz olunamayacağı vurgulanarak bunun gereği şöyle belirtilir: Gelenekleri koruyan dindir. Dirilerin ve ölümlerin birliğini sadece anlaşılır değil aynı zamanda hissedilir kılan dindir. Din olmasaydı ruhi güç de olmayacaktı.

¹²⁶ Aron Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çeviri: Korkmaz Alemdar, Bilgi Yay, Ankara 2000, s.61.

¹²⁷ Aron, a.g.e, s.86.

¹²⁸ Aron, a.g.e, s.62.

Dinin varlığı, bağımsızlığı gibi her toplumun zaruri şartıdır. Bütün ahlaki disiplin, bütün kurallar, bütün adalet onun kaybolmasıyla silinir. Din toplumsal otoritenin tek temelidir. Dinin lüzumuna bu kadar inanan pozitivistin kurduğu yeni dinin kutsal formülü şöyledir: İlke olarak aşk, temel olarak düzen (ordre), amaç olarak ilerlemedir.”¹²⁹ der.

Auguste Comte’a göre gerçekten bu üniversal doktrin ahlaki tutumu, zihinsel yapısı ve hareket istikametinin değerlendirilmesine göre ayırım gözetmeksizin aşkın dini, düzenin dini veya ilerlemenin dini olabilir. Zira aşk düzeni arar ve ilerlemeye götürür. Düzen aşkı sağlamlaştırır ve ilerlemeyi yönetir. Nihayet ilerleme düzeni geliştirir ve aşka götürür. Böylece bu geliş gidişler duygulanma, nazariye ve eylem eşit olarak ‘Büyük- Varlık’ (İnsanlık)ın devamlı hizmetine yönelir.¹³⁰

Fındıkoğlu’na göre “Pozitif dogma da “İNSANLIK” insanın tek gerçek ve hakiki ALLAH olduğu düşüncesine dayanır. İnsanlık kelimesiyle kastedilen şey, bugüne kadar yaşayan bütün insani varlık değil, fakat sadece insana hizmet edenlerin bütünüdür.”¹³¹

1870’li yıllar, Fransa’da bir çok cereyanlar gibi pozitivist hareketin de canlı bulunduğu bir dönemdir. Bu dönemden sonra A. Comte’un Fransız ihtilâli hakkındaki fikirleri doğru çıkmıştır. A. Comte’un ihtilal döneminde bazı fikirleri değişmiştir. Onun değişen bu fikirlerine toplum değer vermektedir. Onun değişen bu fikirlerinin yerine, yenilerinin konması gerektiğini düşünenler vardı. Daha da önemlisi yeni bir fikri sistem kurmadan eski fikirlerin atılmaması gerektiğini savunanlar olduğu gibi onun fikirlerinin sağlamlığını ileri sürenler de vardı. İşte bu

¹²⁹ Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivistin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri*, İnsan Yay, İstanbul 1986, s.33.

¹³⁰ Korlaelçi, a.g.e, s.34.

¹³¹ Fındıkoğlu, *Auguste Comte ve Ahmet Rıza*, Fakülteler Yay, İstanbul 1962, s.10 .

anlarda Fransa’da bulunan genç Türk mütefekkirinin her hangi bir fikri tesire maruz kalmaması için hiçbir sebep yoktur. Ahmet Rıza Bey’in A. Comte neşriyatını takip etmiş olabileceğini tesis ettiği gazetenin adının altına yön verici söz olarak Auguste Comte’un Paris’teki heykeli üzerinde de yazılı olan “Ordre et progres” Nizam ve Terakki sözünden anlıyoruz.¹³² Ahmet Rıza Bey’in “Fransa Pozitivist Cemiyeti” azası bulunduğu hakkında rivayetler vardır. A. Comte’u Mustafa Reşit Paşa’ya Türkiye hakkında mektup yazmıştı. Fransız filozofunun bu mektubunda değişik fikirleri vardı. Ahmet Rıza Bey siyasi bünyeyi değiştirme yolunda bu fikirlerden yararlanmıştı. O kendini, Türkiye’de Auguste Comte’un fikirlerini devam ettiren bir düşünür olarak sunmaktaydı. O istediği terakkiyi, yalnız meşrûtleştirilmiş bir monarşi düzeni içinde elde etmeye çalışıyordu. Samimi bir devlet adamı hüviyetinde olan Ahmet Rıza Bey meşveret nizamını devlet için uygun bulmaktaydı. O dirayetli ve enerjik zekasından dolayı bütün hayatı boyunca nizam içinde terakkiyi istemişti. Bu sebeple aile, devlet ve ahlak gibi toplumsal konularda “lâyhalar” kaleme almıştır. Ahmet Rıza Bey bütün bu fikirlerini özgür bir ortamda gerçekleştirmek için yurt dışına gitmiştir.¹³³

Ahmet Rıza Bey’in A. Comte’un sosyolojisinden, içtimaiyat nazariyelerine yapılmış atıflar tarzında etkilenmiştir. Mesela memleketimizin sosyoloji tarihindeki yerini almış Prens Sabahattin üzerindeki Le Play tesiri çok etkilidir. Ziya Gökalp üzerinde Emil Durkheim’in çok büyük etkisinden söz edebiliriz. Fakat pozitivistlere karşı büyük bir sevgi, besleyen Ahmet Rıza Bey’de de A. Comte’un aynı derin

¹³² Fındıkoğlu, *Auguste Comte ve Ahmet Rıza*, s.21.

¹³³ Fındıkoğlu, a.g.e, s.10.

tesirlerini görmek mümkün değildir. Ancak onda bu fikirlerin bazı maddi belirtilerini de görmek mümkündür¹³⁴

Auguste Comte'un sosyolojisinde, dolayısıyla metodolojik sisteminde bir vecizenin nasıl hakim olduğu bilinir: Ordre Et Progres. Bu vecizenin Paris'te Sorbon önündeki A. Comte heykelinin üzerinde yazılı olduğunu daha önce de anlatmıştık. Ahmet Rıza Bey de 1896'da neşre başladığı "Meşveret" in Fransızca adının altına bir döviz, bir "kelam-ı kibar – büyük söz" olarak bu vecizeyi koymuştur. Bu vecizenin kullanılabilmesi için 6 ciltlik "Müsbet Felsefe Dersleri" nin incelenmesi gerekiyordu. A Comte'un fikirlerinde "*Nizam içinde terakki*" vardı. O statik ve dinamik cemiyet görüşlerini adeta bir "sehl-i mümteni – kolay gibi görünen güç bir söz" haline sokmuştu. Ahmet Rıza Bey Meşrutiyet rejiminin, nizam içinde ilerlemesini, meşveret yazılarında tahlil ediyordu. O meşrutiyeti gerçekleştirmek için İttihat ve Terakkiden bekleneni, nizam içinde terakkiden bekliyordu.¹³⁵

Ahmet Rıza Bey'in pozitivist görüşü nasıl benimsediğini Nizam ve Terakki vecizesini siyasi fırka adı olarak kullanma gayretinde görmekteyiz. İstanbul'da Sirkeci-Ahırkapı'da bulunan Tıbbiye mektebi talebelerinden bir grup 1889 (21 Mayıs) da "İttihad-i Osmani" cemiyetini kurdular. Aynı sene 1789 ihtilâlinin 100. senesi münasebetiyle açılan Paris sergisine Bursa Maarif Müdürü ve Ziraat Muallimi Ahmet Rıza Bey gitti. Kendisi gibi Paris'e gelmiş olan birkaç kişi ile siyasi bir cemiyet kurmak istedi. Ahmet Rıza Bey bu cemiyetin adının (ordre et Progres – Nizam ve Terakki) olmasını istiyordu. Bu fikri de kendisinin çok bağlı olduğu pozitivist mesleğinden ve bu mesleğin kurucusu Comte'dan alıyordu. Fakat

¹³⁴ Fındıkoğlu, *Auguste Comte ve Ahmet Rıza*, s.10 .

¹³⁵ Fındıkoğlu, a.g.e. s.12 .

İstanbul'dakiler "İttihat ve Terakki"yi istediler ve "İttihat ve Terakki Cemiyeti"de bu suretle doğdu. Paris teşkilatı, İstanbul merkez sayılarak bir şube telakki edildi.¹³⁶

Böylece Auguste Comte'un içtimai dinamik ve içtimai statik teorilerini vecizeleştiren "Ordre et Progres" formülünün ikinci kelimesi, İstanbul'da teşekkülün adındaki "İttihat"la birleşerek İmparatorluk Türkiyesinin siyasi tarihinde 1908-1918 arası devrede hakim bir rol oynayan , 1918 ile 1925 arasındaki Milli Kurtuluş devrinin de başka çeşit hadiselerine üstü örtülü şekilde karışmış bulunan İttihat ve Terakki Fırkası'nı adlandırmış bulunmaktadır. Comte'un "progres-Terakki" telakkisinin ne nispette bu partinin çeşitli sosyal müessese ve meselelerine tesir ettiği, keza "ittihat"ın nasıl bir netice verdiğini sormak ve cevabını aramak işi ise Türkiye'deki siyasi partilere ait filozofik görüşleri ilgilendirmektedir.¹³⁷

Ahmet Rıza Bey'den bahseden yerli ve yabancı yazarlar onu "pozitif müspetçi, isbatiyeci-pozitiviste" dolayısıyla onu Auguste Comte'un talebesi sayarlar. Lakin A. Comte'un anlattığımız sosyolojik teori ve fikirlerinden bir çoğu Ahmet Rıza Bey tarafından net olarak ele alınmış, işlenmiş, takdir veya tenkit edilmiş değildir. Fakat Türk mütefekkirinin Fransa'da Fransız sosyoloğundan aldığı sıcak bir tesir vardır. Bir sevgi ve sempati halesiyle çevrilen bu tesirin izlerinden bahsetmek mümkündür .¹³⁸

¹³⁶ Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Yay, İstanbul 1949, s.106.

¹³⁷ Kuran, a.g.e, s.107.

¹³⁸ Fındıkoğlu, *Auguste Comte ve Ahmet Rıza* , s.11.

III.BÖLÜM

AHMET RIZA'NIN DÜŞÜNCE SİSTEMİND TOPLUM VE DİN

a) Din Anlayışı

Ahmet Rıza Bey'in dine bakışı ve İslam Dini hakkındaki görüşlerine geçmeden önce onun bu konudaki fikirlerini daha iyi anlayabilmek için kendisinin de takip ettiği sistemin kurucusu olan Auguste Comte'un sosyolojik görüşlerini iyi anlamak gerekir. İşte bu noktadan hareketle A. Comte den etkilenen Ahmet Rıza Bey "Dinin en önemli fonksiyonunun birleştiricilik görevi ifa etmesi olduğunu çok hassas bir şekilde ifade etmekteydi. Ona göre dinden maksat bütün insanlığı ıslah ve tanzim etmek ve umumi bir noktada uzlaşmayı sağlamaktır. Dinin geçerli olmadığı memleketlerde bile halk sosyalizm, anarşizm gibi tabirlerle ittihad bir vasıta arıyor. Sürüden ayrılanı kurt kapıyor." Burada önemli bir husus daha ortaya çıkıyor. "Sürü ve kurt" misali Ahmet Rıza Bey'in toplumu tam anlamıyla bir ümmet yapısı içinde gördüğünü gösteriyor.¹³⁹

Akşin'e göre "İttihat ve Terakki adındaki cemiyetin, ittihad temasındaki asıl amaç olarak belirtilen "Birlik" toplumun bir ümmet olarak algılanmasının

¹³⁹ Ahmet Rıza, *İslamiyet'te Serbesti-i Ayin*, Çev: Şerif Mardin, Paris 1897, s.34.

sonucuydu. Cemiyet içinde toplum tarafından genel kabul görmüş davranışların dışında hareket etmek pek mümkün değildi. Uygun olmayan davranışlarda bulunanlara en büyük ceza yine toplum tarafından veriliyordu ki buda toplumdan dışlanmaktı.”¹⁴⁰

Ahmet Rıza Bey, düşünce alanındaki ilk yazılarından birinde İslam dininin toplumsal içeriğinden, toplumu birlik içinde tutma imkanından bahsederken aynı zamanda bu imkanlardan yararlanılabileceğini ifade etmekteydi. Ayrıca İslamiyetin toplumu düzenleme ve bir arada tutma açısından son derece tutarlı bir sistematığe sahip olduğunu ifade etmekteydi.¹⁴¹ Fakat Ahmet Rıza Bey’in islami konularda ki fikirler net değildi. Özellikle de islam dininin ibadet boyutundaki fikirlerinde tutarsızlıklar vardı. Bu tutarsızlıklar sebebi genellikle pozitivistlerden çok etkilenmesiydi. Onun bu doğrultudaki fikirlerinin bir kaçını burada zikretmek yararlı olacaktır.

Ahmet Rıza Bey’in Pozitivizmin etkisinde kalışını, kız kardeşi Fahire Hanım’a yazdığı bir mektubundaki şu sözlerinden anlayabiliriz:

“... O çocukluklardan vazgeç namaz kılacağım diye ayaklarını üşütme, namazına, orucuna itirazen ara sıra yazdığım şeyler biliyorum ki gücüne gidiyor, seni hiddetlendiriyor. Ah Fahireciğim seni, anlamayarak okuduğun Kur’an’dan, dünyadan ve ne olduğunu bilmeyerek inandığın cennetten, hasılı itikadında ne kadar mukaddes şey varsa hepsinden ziyade severim.”¹⁴²

27 Aralık 1885 tarihinde Paris’ten yazdığı bir mektubunda da kız kardeşine şöyle hitap ediyor: “Ben kadın olsaydım dinsizliği seçer de müslüman olmayı

¹⁴⁰ Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.19.

¹⁴¹ Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey’in Anıları*, s.62.

¹⁴² Ahmet Rıza, *İslamiyet’te Serbesti-i Ayin*, s.38.

istemezdim. Üzerime üç karı ve istediği kadar odalıklar almasına cevaz veren, kocama cennette hurileri hazırlayan, başımı, yüzümü dolap beygiri gibi örttürdükten sonra beni her tür eğlenceden men eden kocamı boşayamamak, döverse sesimi çıkaramamak gibi daima erkeklere hayırlı, kadınlara muzır kanunlar vaz eden bir din benden uzak olsun derim.”¹⁴³

Bu gibi fikirlerin İslamiyetin özü ile örtüşmediğini belirten Ahmet Rıza Bey bazı memleket aydınlarının, Marksizm’de buldukları teselliye o pozitivism de buluyordu. Öte yandan Ahmet Rıza Bey’in Marksizm’e karşı bir ilgi duymamasının sebebini, Marksizm’in dine hiçbir yer ayırmamış olmasında aramalıyız.¹⁴⁴

Pozitivist fikirlerin etkisiyle din ile medeniyeti birbirine zıt gören Ahmet Rıza Bey bu görüşünü desteklemek için David Frederic Strauss’tan şu sözleri naklediyor: “Büyük Condorcet haklıydı, din ve medeniyetin birbirine bağlılıkları yek diğerine zıt bir ilintiyledir. Birinin ilerlemesi diğerinin gerilemesine yol açar.” Bu ifadeleri “gerçekten de böyle olmuştur” diyerek onaylıyor ve dinleri medeniyetlerin gelişmesi önünde bir engel olarak görüyor.¹⁴⁵

Bütün bu pozitivist tavırların yanında Ahmet Rıza Bey 1922 yılında yayınladığı eserinde değişik bir görünüm arz ediyor. O İslam dini ile ilgili şu görüşlerine yer veriyor: “Bununla beraber İslam alemiyle iki yüzyıl boyunca devam eden temaslar, Haçlılar üzerine geniş bir tesir icra etmiştir Bilhassa şövalyeler, müslüman halkın üst tabakasıyla münasebet kurmuş olduklarından dolayı müslümanların daha fazla etkisi altında kaldılar. Şövalyeler birçok fikrin uyanmasını ve birçok hissin canlanmasını sağladılar. Kadınlar bağımsızlıklarını bu gelişmeye ve

¹⁴³ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.41.

¹⁴⁴ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.184.

¹⁴⁵ Ahmet Rıza, a.g.e, s.220.

dolaylı olarak İslam medeniyetine borçludurlar.”¹⁴⁶ Müslüman kadının sosyal hayatı,

mal ve mülkü serbestçe idare etme hakkına sahip oluşu, derebeyi eşlerinde olduğu kadar diğer kadınlarda da çeşitli arzular uyandırdı .Doğudaki kadınların sahip olduğu haklara sahip olabilmek için onlarda pek tabii arzular ve istekler uyandı.¹⁴⁷

İslam’ın kadına verdiği değeri bu şekilde gösteren Ahmet Rıza Bey, Fransa da yayımlamaya başladığı ilk makalelerinden itibaren hemen bütün eserlerinde İslam dinini dinlerin en mükemmeli, en makulü ve en insanî olanı sayar. Ayrıca sosyal hakları tanıyan ve sosyal değeri bulunan tek din olduğu gibi “Cennet anaların ayakları altındadır.” diyecek kadar kadını yücelten ve insan sayan yegane din olduğunu ısrarla belirtmiştir. Ona göre Türk ve Osmanlı İmparatorlukları asırlar boyunca İslam dininin esaslarından olan ahlakı, adaleti ve müsamahayı öne çıkarmışlardı. Bunları siyasetlerinin temeli kabul etmişlerdi. Uygulamada da bundan asla şaşmadıklarını her fırsatta tarihi misalleriyle açıklamışlardı.¹⁴⁸

Ahmet Rıza Bey’e göre Batıyı, İspanya da uzun süre hüküm sürmüş İslam kültürü, kısmen etkileyip uyandırmıştır. Batıya müessese fikri ve bazı sanayi usulleri, İslam medeniyeti ile girmiştir. Fakat Avrupa’da gerçek uyanış ilk haclıların dönüşüyle başlamıştır. Ayrıca Arapların en önemli eserlerinin latinceye tercüme edilmesi ile Avrupa’yı uyandıran İslam kültürü dolayısıyla İslam dini olmuştur.¹⁴⁹

Ahmet Rıza Bey’e göre İlahiyata dayanan fikirler de milletlerin birliğini, birbirlerine yaklaşmalarını sağlayamıyor. Hatta aynı dinden olmalarına rağmen

¹⁴⁶ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası* , s.186.

¹⁴⁷ Ahmet Rıza, a.g.e, s.60.

¹⁴⁸ Ahmet Rıza, a.g.e, s. 63.

¹⁴⁹ Ahmet Rıza, a.g.e, s. 98-99.

Katolikler, Protestanlar ve Ortodoksların bile birbirleriyle anlaşmalarında başarılı olamadıkları görülüyor. Bu noktada sadece müspet gerçek insanları birbirine bağlayabilir diyerek pozitivismden aşırı derecede etkilendiğini gösteriyor.¹⁵⁰

Ahmet Rıza Bey'in bütün bu pozitivist görüşlerinin yanında pozitivist olmayan görüşleri de vardır. 27 Aralık 1885'de kız kardeşi Fahire Hanım'a yazdığı şu ilginç mektupta bu fikirlerini görmek mümkündür.:

“....Benim Nazik Karındaşım Fahirem,

Hazret-i Muhammed'in güzel sözlerinden biri de “Beşikten mezara kadar ilmi talep ediniz” kelam-ı hikmetidir. Halbuki bu büyük nasihati o bizim kahrolacak cahil imamlar, softalar (ilimden murad, Kur'an ilm-i hal okumaktır) diye tağyir ettiklerinden vaktiyle yani Hazret-i Muhammed zamanında ve biraz sonra Araplar beyninde, hendese, cebir, heyet, coğrafya, tıp gibi fununda mahir birçok meşhur alimler yetişmişken bin sene sonra ümmet-i Muhammed üç buçuk gurusluk alış verişin hesabını bakkal Yorgi'nin çırağına yaptırma derecelerine tenezzül etti. Çünkü o garb alimlerinin fenne dair yazdıkları birçok kitapları kimse eline almadı. İlim yukarda dediğim gibi mızraklı ilm-i haldir denildi.”¹⁵¹

Ahmet Rıza Bey'in kardeşine yazdığı bu mektuptaki görüşlerinden anlıyoruz ki onun tepkisi dinin kendisine değil dini yanlış anlayan, yanlış anlatan veya dini sadece ilm-i halden ibaret görenlere idi. Onun asıl düşüncesi Kur'an'ın ilk emri olan “oku”makla ilgiliydi. Okunulması gerekende sadece ilmi hal değildi. Asıl okunması gereken matematik, cebir, hendese, coğrafya vs. gibi pozitif ilimlerdi. Çünkü Ahmet Rıza Bey, Hz. Muhammed'in “ilim tahsil etmek her Müslümana

¹⁵⁰ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.47.

¹⁵¹ Hanioglu, M. Şükrü, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İletişim Yay, İstanbul 1985, s. 47.

farzdır. ” sözünde görüldüğü gibi bilgiye bu kadar önem veren başka bir din olmadığına inanırdı.¹⁵²

Ahmet Rıza Bey'in de yaşadığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu siyasi çalkantılar içerisinde yaşarken döneminin Padişah'ı II. Abdülhamit'den Japon İmparatoru kendi ülkesinde İslamiyet'i anlatacak iyi eğitilmiş, yetişmiş din adamları istemiştir. Lakin Sultan II. Abdülhamit'in Osmanlı'nın son dönemlerini yansıtan cevabı çok acıklı ve dehşete düşürücüdür. Özetle Sultan II. Abdülhamit, kendi ülkesine dahi dinlerini anlatacak kadar yetişmiş ilim adamı bulunmadığı, olsa kendilerinin bunu ülkesinde en iyi şekilde değerlendireceği cevabını vermişti. Fakat daha sonraki günlerde Japonya'ya gönderilen Ertuğrul Firkateyni ve Osmanlı subayları, Japon imparatoruna yapılan küçük bir jest idi. Fakat dönüşte gemileri Japonya açıklarında alabora olmuştu.¹⁵³ Olay yaklaşık olarak bir yüzyıl önce gerçekleştiği için Japonlar yaklaşık bir yüzyıl sonrasını yani 2003 yılını ülkelerinde “Türk Yılı” olarak ilan etmişlerdir.

Ahmet Rıza Bey böyle bir dönemde yaşadığı için kendi ülkesinde İslam dininin özüne verilmesi gereken öneme değinmiştir.

Ahmet Rıza Bey'e göre pozitif ilimlerin gelişmesini isteyenler, bağımsızlık için çalışanlar, kin ve ihtilaflara sebep olan dinin, siyasi meselelerde geçerli rol oynamasına müsaade etmemelidirler. İstikrarı ve düzeni arayan insanlık, kindar ve haris olmayan bir rejime muhtaçtır. Günümüz ittifakı müsbet bir temele dayanmalıdır. Menfaati amaçlayan din veya politika bu temeli sağlayamaz.¹⁵⁴

¹⁵² Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.112.

¹⁵³ Natık, Süleyman, *Ertuğrul Firkateyni*, İstanbul 1327, s.27 .

¹⁵⁴ Ahmet Rıza, a.g.e, s.221.

Ahmet Rıza Bey, siyasete karışmasına izin vermediği dinin özellikle İslam dininin meydana getirdiği medeniyeti, terakkiyi belirtmeden de duramıyor. Ona Göre geçmişte Müslümanların çok büyük medeniyet kurmalarını sağlayan dört unsur vardır. O dört unsur şu şekildedir:

Birinci unsur: İslam dininin geçmişı tanıyarak ona hürmet etmesidir. Ahmet Rıza Bey'e göre eğer İslam medeniyeti süratle gelişip nefis meyveler vermeye başladıysa bunun sebebini mazinin hatıralarında aramak gerekir. Kısaca İslam medeniyeti geçmişine değer vermektedir.¹⁵⁵

Müslümanların dünya medeniyetine katkılarına baktığımız zaman bunu çok açık bir şekilde görebiliriz. Bunlardan bazılarının sadece isimlerini saymakla bitiremeyiz. Aritmetik, cebir, geometri, trigonometri, matematik ve matematik teknolojisi, astronomi ve astronomi teknolojisi, fizik ve fizik teknolojisi, kimya ve kimya teknolojisi vs. daha saymakla bitmeyecek konularda ve alanlarda katkıları olmuştur.¹⁵⁶

Ahmet Rıza Bey Kurtube'de El Hakim (796-822)in kütüphanesinde 600 bin ciltlik eserin varlığından bahseder. Buna karşın Dalaure "Paris'in Tarihi" adlı eserinde dört yüz sene sonra Charles le Sage (1338-1380)in bütün gayretlerine rağmen Krallık kütüphanesi Fransa'da tesis olunan ilk kütüphanedir. Bu kütüphanede ise ancak 900 cilt eserin olduğunu haber verir.¹⁵⁷

Ahmet Rıza Bey'e göre "Müslümanlar kudretlerini, aklın ve bilginin hizmetine tahsis etmişlerdir. Bu da Müslümanlar için en büyük şereflerden biridir. Abbasi halifesi Me'mun'un savaş tazminatı olarak Bizans İmparatorundan kitaplar

¹⁵⁵ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası* , s.118.

¹⁵⁶ Ahmet Rıza , a.g.e, s.171.

¹⁵⁷ Ahmet Rıza , a.g.e, s.166.

istemesi, akla ve bilgiye verilen önemi gösterir. A. Comte'un deyiş i ile bu: "Yüce bir fikirle büyük bir kuvvetin birleşmesi"dir. Ahmet Rıza Bey Müslümanların, dinin rolünü sadece beşeri görüşle ele almalarını önemli buluyordu. Müslümanlar, dinden zamanın ihtiyaçlarına göre yararlanıyorlardı. Müslümanlar dini, bazen tabiatı uyandıracak bir manivela olarak bazen de fazileti nemalandırmak ve yüksek seciyeli kimseler yetiştirmek için kullanıyorlardı.¹⁵⁸

İkinci unsur: Ahmet Rıza Bey, İslam dininin bütün Müslümanları Kur'an-ı Kerim okumaya mecbur tuttuğunu belirtir. Ayrıca İslamiyet, mensuplarına beşikten mezara kadar ilim öğrenmeyi ve hakikati araştırmayı emreylemiştir. İslamiyet Hristiyanlık gibi "Cahiller ne mesuttur! Zira cennet onlar içindir" dememekte aksine bileni bilmeyenden daha üstün tutmaktadır.¹⁵⁹

Hz. Muhammed : "Nerede bir hakikat bulursanız onu hemen alınız, benimseyiniz o İslam'ın malıdır. Akıl ve idrakinizle gerçekliğine inanmayacağınız şeyleri kabul etmeyiniz." der. O devirde İslam dünyasında alim, muharipten daha üstün sayılıyordu. "Cenab-ı Hakkın indinde ilimle meşgul olan Allah uğruna savaşımdan daha makbuldür. İlimle bir saat meşgul olmak bütün bir gece dua etmekten faydalıdır." Ve İslamiyet'te "ilim" denildiği zaman maalesef sonradan anlaşıldığı gibi sadece İlahiyat kastedilmiyordu. Hz. Muhammed: "Geniş kültür bir insanın en güzel süsüdür." der. Bu itibarla,"Müslümanlar ilk devirlerde meydana getirilmiş eserleri, dini bir vecibe hissiyle, hürmet ve muhabbetle incelemişlerdir.¹⁶⁰

Üçüncü unsur: İslamiyet'in esas i içinde hiçbir ruhbanlık sınıfının olmayışıdır. Allah ile kul arasında hiçbir vasıta kabul etmemesidir. İslamiyet'in

¹⁵⁸ Ahmet Rıza , *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası* , s.130.

¹⁵⁹ Ahmet Rıza , a.g.e, s.132.

¹⁶⁰ Ahmet Rıza, a.g.e, s.124-125.

vatanı olmadığı gibi herhangi bir ırk tercihi de yoktur. İnsanlar arasında renk farkı da gözetmez.¹⁶¹ İslamiyette herkes eşittir, üstünlük ise ancak takvadedir.

Bu noktada herhalde Mevlana hazretlerinin yaptığı çağrıyla hatırlamakta yarar vardır:”Gel, ne olursan ol yine gel. İster Yahudi ister putperest...”

Dördüncü unsur: İslamiyet’in özünde bulunan müsamahadır. Bu müsamaha Batıda yoktur. Ahmet Rıza Bey Türkiye’nin başına gelen felaketlerin başlıca sebebinin de bu müsamaha olduğunu kabul eder. Ona göre, Türkiye’de müsamaha, düşünce serbestliğine büyük imkanlar vermiştir. Bu sayede Müslüman olmayan muhtelif unsurlara yalnızca bekalarını sağlama olanağı değil aynı zamanda örf ve adetlerini, dinlerini, dillerini ve atalarının fikri esaslarını koruma imkanı da bahşetmiştir. Ama Türkler, zaferlerinin doruk noktasındayken bile bu müsamahanın bir gün ihtiras ve entrikalara dönüşeceğini düşünmemişlerdi. Daha sonra bu müsamaha, yabancı devletlerin elinde birer adi politika aleti haline gelmiştir.¹⁶²

Bütün bu görüşlerinden sonra Ahmet Rıza Bey namaz kılmadığını söyleyenlere, “Benim gurbette namaz kılmadığım itirazcılara itiraz sermayesi olmuş, itikadından şüphe edilmişti. Halbuki bana dinsiz diyenlerin dine benim kadar hürmeti yoktu. İçlerinde ömrünce secde-i rahmana varmamışlar vardı. Hareketlerim, ibadetlerim hep şer’e uygundur. Namaz kılmadığıma gelince bu benim kendi meselemdir. Daha mühim işler sırasında namazın terki caizdir. Cuma selamlığında binlerce askerin Padişah’ı muhafaza için Cuma ve öğle namazlarından mahrum edildikleri görülüyor, benim namaz kılmadığım göze batıyordu.”¹⁶³ der.

“ Bir takım edepsiz herifler benim aleyhimde bulundular, bana dinsiz dediler.

¹⁶¹ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.125.

¹⁶² Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s.126-127.

¹⁶³ Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey’in Anıları*, s.67.

Ben onların muhatabı olursam keder ederdim. Onlar benim nazarımda aklansınlar. Din nedir? Yalnız dua mı, ibadet mi? Sarıklılar, müteasıplar acaba ahlaka ve toplumun menfaatlerine dair ne fazilet gösterdiler? En çok ve en gürültülü şikayetler hiçbir iş yapmayan ve yapmaya muktedir olmayanlar tarafından ediliyor. Bütün Türklerin benimle dargın oldukları ve kimsenin benimle geçinmediği söyleniyor. Bu gerçek ise elbette teessüf ederim. Lakin bence avutucu olan cihet bu darılanların içinde şantajcılıkla para ve memuriyet alarak namusunu lekelememiş veyahut benden ayrılarak doğru bir meslekte sebat etmiş adam yoktur. Bu doğrultuda insanı insan eden iki şeydir: Biri vicdan, diğeri meslek. Hür bir vicdan, doğru bir meslek sahibi olmayan adamın ne meziyeti olabilir. Beni dinsizlikle itham ettikleri sırada Hac dan dönen birkaç yüz Türk'ün Araplar tarafından tekbirle kesildiklerini gazeteden okumuştum. Hacıları kesen bu Araplar acaba benden daha mı fazla Müslümandırlar?"¹⁶⁴ diyen Ahmet Rıza Bey'in bu sözleri onun dinin toplumsal boyutuna ne kadar önem verdiğini gösteriyor.

Ahmet Rıza Bey'in din hakkında ortaya koyduğu çelişkili tavırları vardır. Bu tavırlar belki o zamanki Jön Türklerin takip ettiği siyasetle açıklanabilir. Jön Türklere göre yapılması gereken; kitleye kendi benimsedikleri değişiklikleri, icabında bir dini elbise içinde halka mal ettirmekten ibaretti. Pek çok modern fikrin İslami bir şekilde, hadisler desteğiyle ortaya konmasının nedeni budur. Yapılması gereken kitleyi etkileyebilmek için kitlenin tamamen dışlayabileceği yaklaşımları en azından iktidara gelinceye kadar tartışma konusu yapmamaktır. Ahmet Rıza Bey'in bu tutumunu yazılarından da çıkarmak mümkündür. Belli bir noktaya kadar dini araç olarak kullanmak daha sonra işler yoluna girince ondan uzaklaşmak onun temel

¹⁶⁴ Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, s.69.

politikası olmuştur. Bu doğrultudaki görüşlerini üzerine aldığı meşveret dergisinin Paris baskısında bildiriyordu.¹⁶⁵

Ahmet Rıza Bey Türkiye’de A. Comte’un fikrini neşretmek istiyordu. Lakin dini taassubu olanlar bu fikirlerin yaygınlaşmasını engelliyordu. Pozitivizmin gerçekte insaniyet üzerine müesses bir meslek olduğunu fakat bizim memleket insanının bundan bir şey anlamayacağını ifade ediyordu.¹⁶⁶

Ahmet Rıza Bey A. Comte’un doktrinini kendi memleketinde yaymak için Fransız pozitivistlerine kesin olarak söz vermişti. Buna rağmen o (İstanbul’da) Mecliste günde beş vakit namazını açıktan açığa kılıyordu. Bundaki amacı Paris’te iken inkar ettiği islamiyetin bazı hükümlerini, gerçekte inkar etmediğini göstermek içindi. Bu şekilde davranması, onun mecliste rahatça dolaşmasına yardımcı oluyordu. Kısaca o zayıf bir din anlayışına sahipti.¹⁶⁷

b) Ahlak Anlayışı

Ahmet Rıza Bey’in ahlak anlayışına geçmeden önce ahlakın kısa bir tarifini yapmak yerinde olacaktır. Her toplumun kendine özgü bir sosyo-kültürel yapısı olması sebebiyle ahlak da toplumdan topluma farklılık gösterir. Bu nedenle belirli bir insan topluluğu tarafından benimsenmiş davranış kurallarını, ahlak olarak tanımlayabiliriz. Türk toplumunun davranışlarını istenilen sınırları içinde tutan kuvvet sağlam bir ahlaki vicdandır. Bu yüzden kişiler davranış kurallarını öğrenmekle ahlaklı veya ahlaksız olmazlar. İnsanlar belirli davranışlar karşısında heyecan, sevinç, keder, nefret gibi bir takım duyguları hissetmekle ahlaklı veya ahlaksız olurlar.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.624.

¹⁶⁶ Abdullah Cevdet, *Funun ve Felsefe*,s.190.

¹⁶⁷ Hanioglu,M.Sükrü,*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.624.

¹⁶⁸ Erkal, Mustafa, *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der yay. İstanbul.1997, s.29.

Ahmet Rıza Bey'e göre İnsan tabiatını incelemiş olan herkes onun ihtiyaçlarını en kısa ve en kestirme yoldan gidermeye çalışan egoist ve tembel bir hayvan olduğunu bilir. Allah ve Jandarma korkusu olmayan bir toplumda hırsızlık, dolandırıcılık vb. çirkin davranışların en tabii temayüllerden olması kaçınılmazdır. Bundan dolayı Allah korkusu ve vicdan, bir toplumun barış ve huzuru için vazgeçilmezleri arasındadır.¹⁶⁹

Ahmet Rıza Bey'in ahlak anlayışını bize en iyi gösteren onun 1892 yılında Paris'te yazdığı "Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası" isimli eseridir. Ancak verdiği bu ismi tamamen haklı bulmaz. Bu ismi Avrupa insanının ve politikasının Türk halkının sayesinde ahlakının geliştiğini belirtmek için vermiştir. Bu eserini yazarken memleketini batılılara daha iyi tanıtmak, milletin hata ve yanılığa düşüp düşmediğini onlara göstermek amacını gütmüştü. Amacını bu şekilde belirttikten sonra kendi kimliğini ortaya koymak için : "Ben ne aşırı milliyetçi ne de yabancı düşmanıyım. Allah beni dünya yurttaşı olmaya engel olan vatanperverlikten korusun. Kanaatimce vatanperverlik bir kin unsuru olmak şöyle dursun ahlak ve mantıkla beslendiği takdirde milletler arası yakınlaşmayı sağlayacak bir dürüstlük unsuru olmalıdır. Vatanımı severim fakat aynı zamanda insanlığı da, gerçeği de aynı aşkla severim."¹⁷⁰ demektedir

Ahmet Rıza Bey'in bu sözlerinde A. Comte'un derin humanizma anlayışı görülmektedir. A. Comte'a göre "sevgi ve birlik anlayışında olan insanlık, A. Comte'un bizi sevmeye davet ettiği insanlık, olduğu gibi, bayağılıklarıyla,

¹⁶⁹ Ahmet Rıza, *Meşveret* 18 Kasım 1905, s.1.

¹⁷⁰ Ahmet Rıza , *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.17.

haksızlıklarıyla görünen insanlık değildi. Büyük varlık insanların sahip oldukları yada yaptıkları en iyi şeydir.”¹⁷¹

Ahmet Rıza Bey, Avrupalıların Haçlı savaşları dönemindeki barbarlıklarına rağmen bugün Avrupa’yı idare eden insanlara oranla daha ahlaklı olduklarını belirtmektedir. Bu fikrini temellendirirken de Haçlılar “Hilale karşı salibin” zaferi sağlamak için dövüşüyor, savaşıyor ve düşmanına karşı düşmanlığını açıkça yerine getiriyordu. Bugünkü Avrupa ise ne olduğu belli olmayan bir takım yeni ama gizli oyunlar peşindeler. Bu durumu en iyi ifade eden söz “Pirincin içindeki siyah taşlardan değil de asıl pirince benzeyen beyaz taşlardan korkmak gerekir” ifadesidir. Ancak Avrupalıların yeni politikasının yönü ne olursa olsun Müslümanlara karşı kin ve intikam hırslarının yok olmayacağı da bilinmektedir.¹⁷²

O günün şartlarında Hristiyanların müslümanlara karşı intikam hırsıyla hareket etmelerinin asıl sebebinin Kilisenin, inananlarının düşüncelerini iki tür kinle zehirlemiş olmasındandı. Bu iki tür kinin biri İslamiyet’e karşı diğeri de ilme karşıydı. Batılılar bu kin ve intikam arzusuyla birçok ahlak dışı davranış ve tutumlar sergilemişlerdir. Bunlar bir insanın hayal bile edemeyeceği aşağılık ve bayağılıktır. Ahmet Rıza Bey bu çirkinlikleri “Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası” isimli eserinde geniş geniş anlatırken dayandığı kaynakları da birçok Avrupalı tarihçinin kendi eserlerinden almıştır. Bu ahlak dışı davranışlar Avrupalıların kin ve intikam arzusuyla Türkleri acımadan öldürdüklerini hatta onların ölümlerini kızartıp etlerini yemenin en büyük zevklerinden biri olduğunu anlatmaktadır. Bir de Haçlı zihniyetinin ilme ve ilim adamına karşı yapmış olduğu ahlak dışı davranışlar

¹⁷¹ Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Öncülleri*, s. 89-90.

¹⁷² Ahmet Rıza , *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası* , s.23.

anlatmakla bitmez. İlim adamlarının dillerini, ellerini kesmek, yazılan binlerce eseri yakmak bu ve benzeri örnekler çok fazladır.¹⁷³

Ahmet Rıza Bey Doğudaki şüpheli ve araştırmacı aklın son derece müsamahalı bir ortamda geliştiğini ifade eder. Buna karşın Batıda her türlü ilim ve felsefeye, dinin engel olduğunu söyler. Papaların ve Kralların kendilerine gelecek zararlardan dolayı bu ahlak dışı tavırları onayladıklarını o eserinde çeşitli şekillerde ifade etmektedir.¹⁷⁴

Ahmet Rıza Bey, ahlak konusunda son olarak şu tür sözler söylüyordu: “Hz. Muhammed vazifesinden bahsederken “Ben iyi ahlakı geliştirmek için gönderildim” derdi. Bu doğrultuda halifeler ve ilahiyatçılar, Peygambere layık mirasçılar oldu. Çünkü onlar vazifelerine yeminle bağlıydı. Halifeler ve ilahiyatçılar bu sebeple halkın menfaatine yararlı olabilecek müesseseler kurdular. Bu müesseseler milletin seciyesini oluşturduğu gibi onları refah ve felaha da götürdü. Bu amaçla Ahmet Rıza Bey ahlak’ı yüce bir ilim olarak görmektedir. O, gelişme ve düşüncenin ölçüsünü ahlak ile değerlendirmektedir. İslam ulemasının büyük bir ahlaka sahip olduğunu belirtmektedir. Bunun için de daha 10. asırda yaşamış olan Farabi’nin iyi bir ahlak ve sağlam bir seciyeyle sahip olduğunu söylemektedir.¹⁷⁵

Özetle Ahmet Rıza Bey, ahlak anlayışında kötülük veya nankörlük olarak gördüğü hususları ahlak dışı şeyler sayarken, insanlığın mutlu bir şekilde yaşaması için insan soyunun gelişmesi, eğitilmesi ve yetiştirilmesi adına atılan her türlü olumlu adımı da ahlaki görmektedir.

¹⁷³ Ahmet Rıza , *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası* , s.74-75.

¹⁷⁴ Ahmet Rıza, a.g.e, s.106.

¹⁷⁵ Ahmet Rıza, a.g.e, s.153.

c) Dini Taassup ve İlerleme

Ahmet Rıza Bey toplumun dini taassuptan kurtulmasının gerekliliğine inanıyor ve ilerleme yolunda neler yapılması gerektiğini anlatıyordu. Ahmet Rıza Bey zühd'ü takva perdesiyle, fikir ve niyetini örten ve halkın cehaletinden ve kalbi zaaflarından istifadeye çalışan sahtekarlara ve münafıklara karşı tepki gösteriyor, tekke şeyhlerine karşı cephe alıyordu. Hatta Anadolu'da revaçta olan evliyalara tapmanın halkın kültürü haline geldiğini, bu inancın önemli özelliğinden biri de dünya nimetlerinden uzak kalma ideolojisi olduğunu söylüyordu.¹⁷⁶ Ayrıca tekke şeyhleri de "ahlak'ı ve fikirleri" fesada uğratan bir unsur olarak çalışıyorlardı. Bundan dolayı şeyhlere karşı pek sıcak bakmıyor, hatta onları fitneci olarak görüyordu.¹⁷⁷

Ahmet Rıza Bey "Mechveret" dergisinin 14. sayısında "Atrocite Contre les Chretiens" başlıklı makalesinde Müslümanları savunur. Fakat kendinin bir din savunucusu durumunda olmadığını belirtmek için: "Müslümanları savunurken en güç konuların sebebini savunmada bulunduk. Bizi buraya kadar iten şey asla bir din yobazlığı olmayıp, adalet ve insanlık duygusuyla hareket etme düşüncesinden dolayıdır."¹⁷⁸ demektedir. Oysa kendisi de müslüman olmasına rağmen bu tür açıklamalarda bulunması, onun pozitivistten etkilendiğinin göstergesidir.

Ahmet Rıza Bey bu din savunuculuğuna rağmen Sultan II. Abdülhamit'e şöyle bir uyarıda bulunur: "Pederiniz şer-i kanunlar ile idare olunmayan memleketlerin payidar olamayacağını savunmaktaydı. Şer'an siyasetin esası adalet

¹⁷⁶ Ahmet Rıza, *Layihalar*, s.6.

¹⁷⁷ Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.183.

¹⁷⁸ Ahmet Rıza, *Meşveret Gazetesi* 1 Temmuz 1896 s.4.

ve toplum menfaatidir. Siz ise tekke ve cami yaptırarakla şer-i kanunların hükmünün icra edileceğini zannediyorsunuz.”¹⁷⁹

Ahmet Rıza Bey Osmanlı Devletindeki yukarıda ifade ettiğimiz geleneksel din anlayışından ve bu anlayışın getirilerinden dolayı yiyecek yağdan, başa giyecek fese kadar hemen her şeyi dışardan aldığını ve borcunun faizini bile ödeyemez halde geldiğini iddia eder. Bu durumu da devletin dinle idare edilmesine yükleyerek şöyle der: “Yalnız dinle bir devlet bekası mümkün olsa, Asya’da ve Afrika’da bulunan dindar hükümetlerin her biri bir bahane ile Frenklerin eline düşmezdi.”¹⁸⁰

Ahmet Rıza Bey burada bazı gerçekleri görerek çok önemli bir konuya değinmiştir. II. Abdülhamit’in devleti şer-i kanunlara göre yöneteceği derken Osmanlı Devletinin 20.y.y. da Dünya devletlerinin gerisinde kalmasına sebep olmuştur. Bu yolda da dini taassubdan kurtularak devletin biran önce meşruti yönetime geçmesini savunmuş, toplum menfaati ve adaletin gözetilmesini istemiştir.

Ahmet Rıza Bey’e göre Taasubdan arınmış bir din toplum içinde barış sağlayıcı bir alet olarak kullanılabilir. Lakin Avrupa bu aleti kullanmasını bilmiyor. Avrupa’da ve Amerika’da hükümetlerin İncil cemiyetlerinin ve propaganda teşekküllerinin sarf ettikleri paralar laik öğretmenlerin idaresine verilen ve herkese açık bulundurulmuş okulların açılmasına kullanılsaydı, köylüler birbirleriyle mücadele eden ve birbirlerine beddua edilen mezheplere sokulacaklarına, çalışmalarını kıymetlendirme usulleri kendilerine öğretilseydi, Müslümanların Hristiyanlık konusundaki fikirleri bugün çok başka olabilirdi.¹⁸¹

Ahmet Rıza Bey’e göre “Hristiyanlar genellikle homurdancı ve müsamahasızdır. Bu dar görüşlü irticai anlayış İslam aleminin mutaassıp din

¹⁷⁹ Ahmet Rıza, *Layihalar* s.35.

¹⁸⁰ Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey’in Anıları*, s.21.

¹⁸¹ Ahmet Rıza, *Meşveret*, 15 Mayıs 1987, s.7.

adamlarının da görüşü oldu. Kur'an-ı Kerim müslümanlara başkalarının günahlarını araştırmayı yasaklamaktadır. (Birbirinizin suçunu araştırmayın "Hucurat 12") Müslümanlar buna rağmen imansızlarla mücadele etmeyi ve onları cezalandırmayı kendilerine iş edindiler. Buna rağmen doğuda tehevvürün sonu odun yığınları üzerinde adam yakmalara kadar vardırılmıyordu. İbadet etmeyenler ise sadece halk tarafından hoş karşılanılmıyordu. Ancak Kur'an-ı Kerimin ibadet vecibelerinden çok daha mühim olan ilim ve bilgi sahibi olmanın emrine (Onlardan ilimlerce derinleşmiş olanlara elbette büyük ecir vereceğiz "Nisa 162") uymayanlara karşı susmakla işledikleri hata daha da büyük oluyordu. Kabaca "softa" diye adlandırılan gerçekte softa değil yobaz olan bu mutaassıplar her zaman aydın şairlerin hicivlerine, sataşmalarına ve eleştirilerine hedef olmuştur."¹⁸² Ziyad Ebuzziya, Ahmet Rıza Bey'in "Batının Doğu Poitikasının Ahlaken İflası" adlı eserinin çevirisinde onun din ile ilgili şu görüşlerini aktarmaktadır: "Netice itibarı ile Ahmet Rıza Bey İslam'ın bir "barbar"lar dini olmadığını göstermeye yönelik fikirlerinin yanı sıra İslam'ın siyasi bakımdan gelişmeye elverişliliği üzerinde de durmaktadır. fakat o fikirlerinde zaman zaman islamiyete karşı açıktan açığa tepki göstermektedir. Hatta bazı islami hükümleri kabul etmeyip bunları, küçümseyici açıklamalar da bulunduğu da gözlenmektedir."¹⁸³

Lakin Fransız tarihçi Henri Martin "Fransa Tarihi" adlı eserinde "Fransızlar haçlı savaşlarında yenilseydi dünya Hz. Muhammed'in olacaktı. O zamanda Avrupa'nın ve dünyanın geleceği mahvolurdu. Zira insanları ilerlemeye doğru iten faaliyet gücü Müslüman dehasında yoktur. Onların dehası edindikleri Allah mefhumu içinde toplanmıştır. Müslümanların Allah'ı dünyayı yarattıktan sonra

¹⁸² Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası* , s.159.

¹⁸³ Ahmet Rıza, a.g.e. s.85.

yalnızlığı ve hareketsizliği içinde istirahat etmekte ve insanları ilerleme ve gelişme için hareket ettirmemektedir.”¹⁸⁴

Buna en iyi cevabı yine bir Fransız Tarihçisi olan “Gusta le Bon” vermektedir. O “İspanya, Müslüman tesiri altında parlak bir medeniyet yaşarken Avrupa’nın diğer bölgeleri en koyu bir iptidailik ve bir barbarlık içindeydi. O devrin medeniyeti bakımından Hristiyan halkın peygamberin sancağı altında toplanması ancak kendi menfaatine olurdu. Geleneklerinden ve taassuplarından kurtulacak Batı halkları muhakkak ki din savaşlarına ve Engizisyon olaylarına meydan vermeyecekler, tek cümleyle Avrupa’yı yüzyıllar boyunca kana buladıkları halde Müslümanların hiç maruz kalmadıkları, bilmedikleri bu facialar vuku bulmayacaktı.”¹⁸⁵ demektedir.

Avrupa’nın kilise ve idarecileri çok pahalıya mal olan dualarla, yıldızların vuku bulacağını haber verdikleri felaketleri, kuyruklu yıldızların ay ve güneş tutulmalarının sebep olacağı zararları önlemekle meşgul olurlardı. İlk düşündükleri şey batıl inançlar yerleştirmek, kinleri körüklemek ve günahlara kaabil olduğu kadar af satmaktı. Bu itibarla günahların çoğalması ve her yerde kötülüklerin artması kilisenin menfaatine idi.¹⁸⁶

Ne kadar acı bir husustu ki halkın eğitimi de böyle bir ruhban sınıfının ellerine bırakılmıştı. Halkı eğitecek hiçbir teşkilat yoktu. Düşünceleri dilediği gibi kafalara sokan ve kalıpların değişmesine engel olan da yine bu ruhbandı. Bundan dolayıdır ki 10. asrın sonlarına kadar Batıda ne sanat eserinden ne de ilmi ve ulvi anlamda din anlayışına rastlanır.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.83.

¹⁸⁵ Ahmet Rıza, a.g.e, s.83.

¹⁸⁶ Ahmet Rıza, a.g.e, s.105.

¹⁸⁷ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.55-56.

Batıda bunlar yaşanırken Doğuda şüpheli ve araştırıcı aklın ve zekanın son derece müsamahalı bir ortamda geliştiği görölmektedir. Pek çok İslam alemi Hz. Muhammed'in: "İlim Çin'de de olsa gidip arayınız." buyruğuna uyarak, Yunan bilgini Thales, Picegor, Herodot vs ilim adamlarının fikirlerinden yararlanarak önce kendi bilgilerinin artırmak sonrada hemşerilerine ilim vermek için dünyayı dolaşıyorlardı. Bu seyahatler onlar için çok faydalı oluyordu. Zira Müslümanlar kendi Rönesans devirlerinin başlarında Mısır'da, Hindistan'da kendi medeniyetlerinden üstün medeniyetlerle karşılaşıyorlardı. Kendilerinden daha kültürlü kimselerle temasta bulunmak onların fikirlerini açıyor, bilgilerinin sahasını genişletiyordu. Dolaştıkları yerlerde bir takım batıl inançlardan kurtulurken, bu temaslardan edindikleri bilgiler sayesinde de kendi memleketlerindeki gelişmenin büyük bir süratle meydana gelmesini sağlıyorlardı.¹⁸⁸

Ancak Müslümanlar ve Türkler ilim sahasında ilerliyor idi ise bu herhalde Müslüman oldukları için değildi. Fas Müslümanları ve Konya Türkleri Müslüman oldukları halde bugün niçin fikri sahada bir şey yaratamıyorlar? Bu durum çevrenin ve sosyal müesseselerin uygun olmamasından kaynaklanıyordu. Başlı başına din, hele yanlış tefsir ve tatbik olunuyorsa bir milleti yükseltmeye kafi gelmemektedir. Şayet inançlar ve dini ibadetler ilerleme için kafi sebepler olsaydı, Hristiyan İspanya ve Çarlık Rusya en dindar Hristiyan memleketler oldukları için medeniyetin başı olurlardı.¹⁸⁹

Gerçekten Doğuda şüpheli ve araştırıcı aklın ve zekanın son derece müsamahalı bir ortamda uyandığı sırada Müslüman hükümdarlar da muazzam ve medeni imparatorluklar mekanizmasını tesis edebilmişlerdi. Askeri ve siyasi

¹⁸⁸ Ahmet Rıza, a.g.e, s.55-56.

¹⁸⁹ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası* , s.122.

müesseseler iç emniyet ve asayişini sağlıyor, kurulan okullar mükemmel laboratuvarlarla donatılarak açılan üniversiteler, rasathaneler tesis edilen pek zengin kütüphaneler ilerlemenin temelini oluşturuyordu. Bunların varlığı devletin himaye ve yardımları sayesinde “sanatkarlar, alimler” kendilerini tamamen araştırmaya verebiliyorlardı.¹⁹⁰ Bu da o günün şartlarında düşünür ve alimlere sağlanan refah ve hizmetin sınırını göstermekteydi.

Fakirlik, fikir işçisinin hem serbestliğini önler hem de onun gerekli malzemeyi elde etmesine imkan vermez. Dolayısıyla da ekseriya çalışmalarda başarı sağlanamaz. Müslüman müesseseleri öğrencilere ve alimlere maddi imkanlar sağlayarak bu engeli ortadan kaldırmayı başarmıştır.¹⁹¹ Hatta Müslümanların Matematik, Geometri, Cebir, Astronomi, Fizik, Kimya gibi müspet ilimlerdeki çalışmalarının yanında insan sağlığı ile ilgilide çok önemli çalışmaların olduğu bilinmektedir.

18. yüzyılda otopsi ve cesetler üzerinde araştırma yapmak kilise tarafından yasaklanmışken daha 10. yüzyılda Müslümanların cesetler üzerindeki çalışmaları tıp ilmine verdikleri önemi gösterir. Hz. Muhammed’in “Bedene ait bilgileri dini bilgilerden evvel öğreniniz.” sözleri tıp ilmine önem verilmesine yardım etmiştir. Müslümanlıkta da ilim tıp ile doğmuştur ve hekimler bunların temellerini atmışlardır. Bir çok Hıristiyan asilzade tedavileri için Müslüman hekimlere başvuruyorlardı. Kurtubeli meşhur bir filozof olan İbn-i Rüşd “1198” aynı zamanda ünlü bir hekimdi. Yine İbn-i Sina “(1037)” Türk asıllı hekimdi ve Bağdat’ta hekimlik yapıyordu. 18. yüzyıla kadar onun eserleri Avrupa üniversitelerinde tıp ilminin

¹⁹⁰ Ahmet Rıza, a.g.e, s.59.

¹⁹¹ Ahmet Rıza, a.g.e, s.129.

öğretiminde temel vazifesini görmüştür. Alman bilgin ve tarihçi “BRUCKER”(1696-1770) “İbn-i Sina Müslüman ve Hristiyan tıp ilminin hükümdarı olmuştur .”¹⁹² der.

Auguste Comte “Müspet ilimleri Avrupa’ya sokanların Müslümanlar olduğunu söyler. Müslümanların fethettikleri ülkelere ilmi araştırma eğitimi yapacak mektepler kurduklarını, bu okulların isteyen herkesin okuyabileceği seviyede düzenlendiğini, üstün seviyedeki seçkin aydınların, bu yeni okullara yöneldiğini savunur. Müspetin ihtimaliye’ye, fiziğin metafiziğe üstünlüklerini Avrupalılar bu okullarda gördüler.”¹⁹³ der.

İslam kültür ve medeniyeti yaratıcı hamle sayesinde insanlığa bir çok şey kazandırmıştır. Ama öte yandan da İslam dünyasında zamanla ortaya çıkan durağanlaşma, ictihad kapısının kapanmasına sebep olmuştur. İctihad kapısının kapanması ile taklitçilik yerleşmiştir. Taklitçiliğin yerleşmesiyle her türlü yeniliğe ve yenileşmeye “bid’ad” damgası vurulmuştur. Bu sebeple İslam dini dinamizmini kaybetmiş, yenilik düşmanı eğilimlere sürüklenerek gelenekçi kalmıştır.¹⁹⁴ Ancak Ahmet Rıza Bey İslami doğmaya bir vahy-i ilahi olarak hiç değer vermemekle beraber, onu sosyal bir harc olarak son derece önemli sayıyordu. İslam’ı, yapısı itibariyle sosyal gelişmeye, Hristiyanlıktan daha elverişli buluyordu.¹⁹⁵ Lakin pozitivistin etkisiyle bazen islami hükümlerle de çatışan fikirleri mevcuttu.

Ahmet Rıza Bey; dinin özünü anlamadan onu kullanarak dini taassup haline getirenlere karşı yöneliyor ve kendisinin de bir din savunucusu olmadığını belirtiyor. Bu arada İslam’ın özünde hiçbir taassup unsurunun olmadığı gibi İslam’ın ilerlemeye daha doğrusu ilme, dinden daha fazla önem vermekte olduğunu belirtmektedir.

¹⁹² Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası* , s.144.

¹⁹³ Ahmet Rıza, a.g.e, s.142.

¹⁹⁴ Günay Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay, İstanbul 2000, s.337.

¹⁹⁵ Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* , s.183.

Bunları açıklarken de Doğu ile Batının içinde buldukları durumları karşılıklı açıklayarak Hristiyan taassubunun Müslümanları olumsuz yönde etkilediğini belirtiyor.

d) Milliyetçilik Anlayışı

Ahmet Rıza Bey'in milliyetçilik anlayışına geçmeden önce dönemin padişahı II.Abdülhamit'in ve dönemin anlayışını belirtmek yerinde olacaktır. II. Abdülhamit'in tahta çıktığı zaman Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmancılık ilkesini egemen kılmak istemiştir. Onun ırk ve din ayrımı gözetmeksizin bir millet kurma yolunda, "Tanzimat" aydınlarının giriştikleri çabayı devam ettirmek niyetinde olduğunu görüyoruz. Bunu izlediği siyasetten anlıyoruz. Kendisi halkından hiç bir milleti gücendirmeme politikasını izlemiştir. Ayrıca Osmanlılık fikri karşısında bazıları o zaman milliyet duygusunu, bir kabile ihtilafına yol açan farklılık duygusu olarak görüyordu. Fakat Osmanlıcılığa samimi olarak inanan bir kimse için Türkler imparatorluğun kurucuları olması dolayısıyla özel bir öneme sahiptiler.¹⁹⁶ Osmanlı Türkçülüğünü böyle makul ve olumlu bir çerçeve içerisinde değerlendirmek gerekir.

Ahmet Rıza Bey kendisinin de yazılarının bulunduğu Meşveret'te milliyetçilik sorunuyla ilgili olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını engellemek için çeşitli yazılar yazıyordu. Bu yazılarında Osmanlı İmparatorluğu'nu kanları pahasına koruyarak meydana getiren bahadırların, yetiştikleri yerlerde kalmaya nasıl hak kazandıklarını anlattıktan sonra imparatorluğun mevcut durumunu ve yabancıların imparatorluğun iç işlerine karışmalarını utanç verici bir durum olarak

¹⁹⁶ Şahsuvaroğlu, Haluk, *Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları*, Cumhuriyet Gazetesi, 02.02.1950.

görüyordu. Bu sebeple bütün Osmanlı halkını bu müdahaleleri durdurmak için birleşmeye davet ediyordu.¹⁹⁷

İşte bu noktada Ahmet Rıza Bey, Arapların bir takım hareketleriyle Osmanlının iç işlerine müdahale sayılabilecek tutumlar içerisine girdiklerini savunur. Türk-Suriye komitesiyle İttihat ve Terakki arasındaki derin anlaşmazlıktan bahseder. Lübnanlı gazeteci “Salmone”nin hilafet konusundaki makalesine daha 1896’da verdiği cevabında bu anlaşmazlığı görmek mümkündür. Salmone hilafetin Al-i Osman’a ait olduğunu kabul etmiş fakat okuyucularının dikkatini Arapların Türkleri “ecnebi” saydıkları üzerine çekmişti. İşte Ahmet Rıza Bey bütün var gücüyle bu tezi protesto ediyor ve geçmişte bu gibi hislerin uyanmasına neden olarak da II. Abdülhamit’in beceriksizliğini gösteriyordu. Ahmet Rıza Bey bu gibi durumların, yapılacak ıslahatlar sayesinde düzeltilmesini pek âla mümkün görüyordu. Ahmet Rıza Bey buna gerçekten inanıyor idiyse de bu durum, onun gerçekten milliyetçilik akımını anlamadığını gösteriyor.¹⁹⁸

Ahmet Rıza Bey milliyetçilik gibi bir akımın tehlikesini pek anlamasa da şu aşağıdaki anlatılacak olay çok önemlidir. 1889 sonlarında Prens Sabahattin’in Avrupa’ya kaçmasıyla Jön Türk hareketine yeniden canlılık geldi. Prens Sabahattin’in çağrısı üzerine 1902’de I. Jön Türk kongresi toplandı. Arap, Arnavut, Ermeni, Rum ve Bulgar milliyetçilerinin de katıldığı kongrede çeşitli görüşler ortaya çıktı. Ermenilerin Padişah’a suikast da dahil olmak üzere şiddet hareketlerini açıkça sürdüreceklerini ifade etmeleri Ahmet Rıza Bey taraftarlarını kızdırdı. Yine Ermenilerin Padişah’a karşı yabancılardan, bu arada Ruslardan bile destek istemesi hususundaki talepleri Sabahattin Bey tarafından İngiltere ve Fransa’nın da desteğiyle

¹⁹⁷ Ahmet Rıza, *Meşveret*, 13 Şubat 1313, s.3.

¹⁹⁸ Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s.199.

kabul edildi. Böylece kongreye katılanlar bir tarafta Sabahattin Bey ve Ermenilerden oluşan “müdahaleciler”, diğer tarafta ise Ahmet Rıza Bey ve taraftarlarından oluşan “adem-i müdahaleciler” olmak üzere iki gruba ayrıldı. Bu ayrılığı ortadan kaldırmak için Ahmet Rıza Bey’in başkanlığında toplanan ikinci kongrede (1907) Ahmet Rıza Bey ve taraftarları azınlıkta kaldı. İsmail Kemal’in ileri sürdüğü orduyu ayaklandırma tezi, pek çok grup tarafından benimsendi. Şiddet taraftarları Ahmet Rıza Bey’i de ikna etmeyi başardı. Yine de Ahmet Rıza Bey ülkeyi ateş ve dehşete sokacak yabancı müdahaleyi davet edecek tedhişçiliğe karşı çıkıyordu. O II. Abdülhamit’e karşı yapılacak ihtilale Ermenilerin katılmasını kesinlikle istemiyordu. Ahmet Rıza Bey’in fikir değiştirmesinin başlıca sebebi ise Abdülhamit düşmanlığının ve Meşrutiyet tutkusunun Makedonya’daki üçüncü ordu subayları arasında da çok artmış olması idi.¹⁹⁹

Ahmet Rıza Bey meşruti yönetimi çok istemesine rağmen milli duygularını ön plana çıkarıyordu. Meşruti yönetimin önündeki en büyük engel olarak gördüğü II.Abdülhamit’e bile olsa suikastı uygun bulmuyordu. Bu suikastı; Avrupalı devletlerin, Osmanlının bağımsızlığına uzanan bir eli olarak görüyordu. Bu olayı da ülke bütünlüğünü sarsacak bir konu olarak bakıyordu. Ahmet Rıza Bey’in meşrutiyet tutkusu ve II.Abdülhamit’i tahttan indirme hırsı, hiçbir zaman onun milli duygularının ve ülke bütünlüğünün korunması düşüncesinin önüne geçememiştir.²⁰⁰

Ahmet Rıza Bey de milli duygularının ön plana çıkmasına bu derece sebep olan kişi annesi idi. Annesi Naile Hanım Avusturya asilzadelerinden iken Müslüman olmuş yabancı bir kadındı. Sonradan Müslüman olmuş yabancı bir kadının oğlu olan

¹⁹⁹ Ziyad Ebuzziya, *Ahmet Rıza Bey*, İslam Ansiklopedisi T.D.V. yay. C.II, s.125.

²⁰⁰ İslam Ansiklopedisi, TDV C.II, s.126.

Ahmet Rıza Bey, milliyetçilik fikirlerinin ön planda olduğu Fransa'da öğrenim görmüş olmasına rağmen kendi ülkesinin milli menfaatini birinci planda tutmuştur.

Ahmet Rıza Bey'de milliyetçilik fikri adına derin bir hümanizma fikri görülmektedir. Ahmet Rıza Bey düşünce ufkunda ne aşırı milliyetçilik ne de yabancı düşmanlığı vardır. Onun duası Allah kendisini dünya yurttası olmaya engel olan vatanseverlikten koruması üzerinedir. Ona göre vatanperverlik bir kin unsuru olmak şöyle dursun ahlak ve mantıkla beslendiği takdirde milletler arası yakınlaşmayı sağlayacak bir dürüstlük unsuru olmalıdır. Ülkesini sevmekle birlikte insanları da gerçekleri de aynı tutkuyla ve aşkla sevmektedir.²⁰¹

Bu noktada Ahmet Rıza Bey'in milliyetçiliği ulusal milliyetçilik olmadığı gibi ahlak ve mantıkla beslendiği takdirde bütün milletlerin dünyada ortak bir konsensüs içinde yaşayabilecekleri şeklindedir. Bugün Avrupa'nın yapmaya çalıştığı Avrupa Birliği konusunu, Ahmet Rıza Bey o günün şartlarında Dünya Birliği olarak savunuyordu.

e) Toplum Anlayışı

Ahmet Rıza Bey toplum anlayışı konusundaki fikirlerini ortaçağdan aldığı fikirlerle başlatarak kendi dönemine kadar ulaştırır. Müslüman halkın sosyal hayatı ortaçağdan beri büyük bir bolluk içindeydi. Ortaçağda Müslüman halkın zenginlikleri, bolluk ve bereket içinde yaşamaları buna karşın batıda ki sefaletler saymakla bitmeyecek derecedeydi. Müslüman halk bilgi, kültür, sanat, edebiyat vs çeşitli alanlarda da diğer milletlerden ilerdeydiler. Avrupalılar bu zenginlikleri kıskandıkları için 11. yüzyılda Müslümanlara Haçlı Seferleri adında bir çok savaş

²⁰¹ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.31.

açtılar. Bu savaşların bazılarında Müslümanlar bazılarında da Haçlılar galip geldi. Ama Avrupalılar bu savaşlardan çok şey öğrendiler. Özellikle skolastik felsefenin zayıflaması bunun yanında doğudaki teknik buluşların (kağıt, matbaa, pusula, barut vb.) Avrupa'ya taşınması Avrupa'nın ilerlemesi yolunda atılan çok önemli adımlardı.²⁰²

Ahmet Rıza Bey'e göre bu savaşlardan Müslümanlar zihinsel planda çok büyük zarar gördüler. Savaşlar sonrasında bilgili ve kültürlü olan Türk ve Müslüman halk, cahil, bilgisiz ve kaba olan Avrupalılarla komşu olmaya başladı. Onlardan zihinsel ve fikirsel planda olumsuz yönde etkilendiler. Bir noktada Müslümanlar ve Türkler Avrupalıların cahilliklerini, kabalıklarını öğrenirken Avrupalılar da Müslümanların ve Türklerin ilmini, bilgisini ve beyefendiliklerini öğrendiler. Ahmet Rıza Bey bu noktadan itibaren Müslüman-Türk toplumların yapısına kısaca değindikten sonra Osmanlı İmparatorluğunun toplumsal yönüne de değinir.²⁰³

Ancak Osmanlı devlet ve toplum yapısının daha iyi anlaşılması için İmparatorluğun, kuruluşundan başlayıp Meşrutiyet dönemine kadar olan dönemin kısa bir portresini çizer. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu İmparatorluğunun bir uç beyi olarak kurulan Osmanlı Devleti, kısa zamanda Selçuklu ve Bizans imparatorluklarının mirasına konarak süratle genişlemiş ve yayılmıştır. Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devletin'de uygulanan şuurlu politika, devletin süratle gelişmesini sağlamıştır. Osmanlı devletinde, disiplinli ve güçlü bir askeri teşkilat vardı. Devletin idari siyasetinde incelik ve adilane davranış hakimdi. Devlet tamamen taassuptan uzak, hoşgörülü bir dini anlayışa sahipti. Osmanlı Devleti'nin

²⁰² Ahmet Rıza , *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası* .s.63.

²⁰³ Ahmet Rıza, a.g.e, s.118.

gelişmesi ve büyümesi, gelişi güzel ve sergüzeşti bir şekilde olmamıştır. Devletin gelişmesi ve büyümesi bir program dahilinde ve bilinçli bir yolla olmuştur.²⁰⁴

Selçuklu ve Bizans imparatorluklarının zaafiyetlerinden faydalanan Osmanlı imparatorluğu XIV. ve XV. yüzyılda süratle gelişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu XV. ve XVI. yüzyıllarda en görkemli devrini yaşamıştır. Üç kıta üzerine yayılarak muazzam bir imparatorluk kuran Osmanlı İmparatorluğu XVII. ve XVIII. yüzyıllarda önceki yüzyılların kazançları ve zaferleri üzerinde yaşamıştır.

Eroğlu “Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan (1299) ilk Kanun-i Esasi’nin yayınlandığı tarihe kadar (1876) mutlak monarşi ile yönetildiğini söyler. Ona göre bu döneme mutlak monarşi dönemi denilmektedir. Bu dönemin bariz özelliği dinî hukuk kuralları ile devletin yönetilmiş olmasıdır.” Osmanlı Devleti Kanuni-Esasinin ilanından sonra şeklen meşruti bir hüviyete bürünmüştür. Bu dönem I. Meşrutiyetin ilanı ile başlamıştır. Bu dönem de anayasa ilan edilmesine rağmen, devletin teokratik ve monarşik hüviyeti devam etmiştir. Daha sonra gelen II. Meşrutiyet dönemi ise kısa sürmüştür.²⁰⁵

Osmanlı Devleti her şeyden önce dini bir devlettir. Dini esaslara göre yönetilmiştir. Devlet ve toplum düzeninde din hakim faktör olmuştur. Özel hukuk, kamu hukuku ve devlet teşkilatı da İslami esaslara dayanmaktaydı. Ahmet Rıza Bey dini, devletin gerileme unsuru olarak kabul etmekteydi. O dönemde devlet yetkililerini şeriatı yaşamakla, suçlamakta idi. Bununla beraber şer’i esaslardan uzaklaştıkları için de devleti ezdiklerini ifade etmektedir. Ahmet Rıza Bey halifenin şer’i yönden millet menfaatine hizmet için tayin edildiğini vurgulayarak, şer’i

²⁰⁴ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay, C.I, Ankara 1961, s.183.

²⁰⁵ Eroğlu, *Osmanlı Tarihi*, s.113.

esaslardan uzaklaşan devlet yetkilisine itaat etmenin şer'an caiz olmadığını ifade ediyordu.²⁰⁶

Ahmet Rıza Bey II. Abdülhamit'e yazdığı layihada şu ifadeleri kullanır ;
“Doğru söz gerçekten acıdır. Doğrunun düşmanı çoktur. Lakin hatayı ortaya koyan kimse düşman olsa da onu gizleyen dosttan hayırlıdır. Hanedanı saltanata düşman değil hanedanı saltanatın sakir-i latifiyim. Bununla beraber zatı şahanenize muhabbetim halka edeceğiniz hizmet nispetindedir.”²⁰⁷ Demekle millet menfaatini ön planda tutmaktadır.

Ona göre “Aynı şartlar dahilinde bulunan bir sebep daima aynı neticeyi doğurur. Şimdiye kadar Osmanlı toplumunun başına gelen belaların tekerrürüne en büyük sebep olarak o belayı meydana getiren sebepleri aramamak veya gizlemek hatasında bulunmaktır, diyerek hatalı devlet adamlığı politikasını da eleştirmektedir.”²⁰⁸

Ahmet Rıza Bey'e göre “İçin de bulunulan asırda ülkeyi güzel idare etmek için zeki ve akıllı olmak yetmez. Tecrübe esaslarına dayalı, devlet ve milletin hakiki ihtiyaçlarını bilmek gerekir. Hükümet idare etmek kumar oyunu gibi zarın talihine bırakılamaz. Hakikatin halleri istihareye yatmakla da bilinemez. Toplum tabii kanunlara bağlı bir vücuda benzer. Bu vücudun bir takım hastalıklı devirleri vardır. Hastalığın tedavisi için hastayı konuşurmalı. Halkın durumu dert ve sıkıntıları millet doktorları tarafından anlaşılmalı ve çözüme kavuşturulmalıdır.”²⁰⁹ Bu düşünceden hareketle halkın ve kendisinin ısrarla istediği meşruti yönetime biran önce geçilip, toplumsal karışıklığın giderilmesini istemektedir.

²⁰⁶ Ahmet Rıza, *Layihalar*, s.7.

²⁰⁷ Ahmet Rıza, a.g.e, s.13.

²⁰⁸ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.22.

²⁰⁹ Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, s.23.

Bütün bunlara rağmen Ahmet Rıza Bey, Türk milletine karşı hayranlığını belirterek şöyle diyor: “Ne büyük millet imiş ki hariçten dahilden eziliyor, zulüm görüyor, eriyor da yine sebat ve tahammül ediyor, doğruluk ve istikametten ayrılmıyor. Ocağı sönmüş evinde yanan bir ışık kalmamış yine her donanmada kapısına kandil asıyor. Sefaletin son derecesine düşmüş yine devletine dua ediyor. Böyle bir millete kim hadim ve kurban olmaz.”²¹⁰ Türk milletine olan hayranlığını bu şekilde belirten Ahmet Rıza Bey, bu milletin yararına olacağını düşündüğü II. Meşrutiyeti ilan etmesi için Abdülhamit’i iknaya çalışıyor.

Ahmet Rıza Bey bir taraftan toplumun şer’i esaslara göre yönetilmesini, isterken diğer taraftan da meşrutiyet yönetimine bir an önce geçilmesini savunmaktadır. Ancak Ahmet Rıza Bey’in fikirlerini bir sonraki bölümde de geniş bir şekilde işleyeceğimiz gibi Meşrutiyet yönetimini Kur’an ayetleriyle temellendirmesi onun bu yönetim şeklini daha çok istediğini gösterir.

f) Meşveret Anlayışı

Ahmet Rıza Bey’in eserlerine baktığımızda onun eserlerinden yaklaşık üç tanesinin ismi bizzat meşveretle ilgilidir. Bunlardan ilki 1895-1908 yılları arasında Fransızca olarak çıkan meşveret gazetesidir. Yine aralıklarla da olsa 1895-1898 yılları arasında Türkçe olarak çıkan meşveret gazetesinde de imzalı ve imzasız çok sayıda makalesi vardır. Çeşitli vesilelerle kapatılan bu gazeteler daha sonra Mısır’da 1902-1908 yılları arasında şura-yı Ümmet Gazetesi olarak çıkmıştır. Şura-yı Ümmet Gazetesi’nde de kendisinin birçok makalesi vardır. Bütün bunlarla birlikte Ahmet Rıza Bey Meşveret’in Fransızca sayılarında veciz söz olarak “Ordre et Progres”

²¹⁰ Ahmet Rıza, a.g.e, s.31.

Düzen ve İlerleme sözünü kullanırken Türkçe Meşveret'te ise “Ve Şavirhûm fil-emr-Onlarla istişare et” ayetini kullanmıştır. Fikir alış verişine bu denli önem veren Ahmet Rıza Bey bununla da kalmaz II. Abdülhamit'i meşveret konusunda ikna etmeye çalışır. Bu hususta, meşveretin İslam şariatının en mühim bir emri olduğunu savunur. Hz. Muhammed'in bile çok yüce, ulvî bir insan iken Müslüman halk ile istişarede bulunduğunu belirterek meşrutî yönetimin fikri temellerini oluşturur.²¹¹

İslamın ilk halifesi Hz. Ebubekir'in “İmama hakikati bildirmek her mü'mine düşen en büyük görevdir. Hakikati gizlemek ise hakka ve halka ihanettir. Allah'ın emirlerine muhalif hareketlerde bulunursam beni düzeltmeye gayret ediniz.” sözlerine dikkat çekiyor, Hz. Ömer'in “Her kim bende eğrilik görürse beni doğrultuversin” sözüyle milletin yöneticisini kontrol etmesi gerekliliği üzerinde duruyor ve Hz. Ali'nin “Müşavere olmayan yerde doğruluk bulunmaz.” sözünü hatırlatıyor.²¹²

Ahmet Rıza Bey dört halife devrini de örnek alarak meşrutî yönetime geçilmesini istiyor, II. Abdülhamit'e tavsiyelerde bulunuyor ve o'nu II. Meşrutiyeti ilan etmeye zorluyordu. Hatta o'na “Siz Hz. Ömer'den daha büyük bir iktidara ve güce mi sahipsiniz ki meşrutiyeti ilan etmiyorsunuz, velev ki onlar bile bir tür seçimle bu işi halletmişlerdi. Mademki dininizi seviyorsunuz yüce kitabımızın da emri “*İş hususunda onlarla müşavere et*” ayet-i kerimesi doğrultusunda hareket etmeye mecbursunuz.” diyerek bunun İslam'ın bir emri olduğunu savunuyordu.²¹³

Ahmet Rıza Bey bütün bu İslami hükümleri ortaya koyarak bir bakıma kendi fikirlerine de değer verilmesini istiyordu. Bu konuda: “Hükümdarlara yıllarca

²¹¹ Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, s.13

²¹² Ahmet Rıza, a.g.e, s.15.

²¹³ Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, s.18 .

ders okutan alimler bile en küçük bir meseleyi halletmek için arız ve amik tartışmalar

yapıyorlar, fikir alış verişinde bulunuyorlardı. Onlar bile ancak bunun sonucunda bir karara varabiliyorlardı. Halkının ve milletin can, mal ve ırzını koruma hizmetini üstlenen ve halkının bütün mesuliyetini üzerine alan bir padişah neden görüş sormaya, akıl danışmaya, fikir sormaya ihtiyaç duymaz. Görüş sormak yüce azametinize uygun değilse niçin doktorun görüşüne müracaat edersiniz. Yoksa kendi vücudunuzu korumak milletin vücudunu korumaktan daha mı önde gelmektedir. Devlet idare etmenin kumar oynamak gibi talihe ve şansa bırakılamayacağı bilmiyor musunuz.”²¹⁴ diyerek II. Abdülhamit’i II. Meşrutiyeti ilanına ikna etmeye çalışıyordu.

Bütün bu gayretlerinden ve çalışmalarından sonra görüyoruz ki Ahmet Rıza Bey bu günkü manada uzun yıllar demokrasi mücadelesi vermiş, ve bu konuda da belirli bir noktaya kadar başarılı olmuştur. Bu amaçla Avrupa’daki Jön Türkler hareketine faal olarak katılmış onların ünlü gazetesi Meşveret’i Fransızca ve Türkçe olarak yayınlamıştır. Daha sonra da II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte seçimlere katılmıştır. Bu seçimler de Ahmet Rıza Bey İttihat ve Terakki partisinden İstanbul millet vekili olarak millet meclisine girmiş ve meclis başkanı olmuştur. Böylece 1908’de II. Meşrutiyetin ilanı ile İttihat ve Terakki Cemiyetinin gayesi gerçekleştirilmiş oldu.²¹⁵

ğ) Eğitim Görüşleri

²¹⁴ Ahmet Rıza, a.g.e , s. 19.

²¹⁵ Şahsuvaroğlu, Haluk, *Cumhuriyet Gazetesi*, 07.02.1950.

Eğitime büyük önem veren Ahmet Rıza Bey memleketin kalkınabilmesi ve felaketten kurtulabilmesi için halkın eğitilmesinden başka çare olmadığı düşüncesindedir. Hz. Muhammed'in, "İlim tahsil etmek her Müslüman'a farzdır." sözünden de anlaşılacağı gibi bilgiye bu kadar önem veren başka bir din olmadığını belirtir. Ülkedeki idarecilerin bu uyarıyı samimiyetle benimseyip ona göre hareket etmelerini ister.²¹⁶

Ahmet Rıza Bey'e göre yurdun her tarafını bir buhran ve cehalet dumanı kaplamıştır. Kimse vazifesini ve ne yaptığını bilmemektedir. Bu dumanlı havadan yalnızca saray yağmacılarının faydalandığını, milletin devlet işlerine hiç karıştırılmadığını söyleyen Ahmet Rıza Bey durum böyle olursa yabancı glerin yurt meselelerine müdahale edebileceğini savunmaktadır. Ona göre milli unsurlar fertleşir ve devletle millet btnleşirse yabancılar parmak sokacak yer bulamazlar.²¹⁷

Ahmet Rıza Bey burada görüldüğü gibi yabancı bir müdahalenin önlenmesi için gereken şartı belirtmektedir. Ona göre medeni bir şekilde ilerlemenin temelinde eğitim bulunmaktadır. O memleketin servet ve memuriyetinin, devletin yüceliğinin ve istikbalinin, fertlerin hukuk, can ve malının, ilimle yoğrulmuş insanlar tarafından korunabileceği üzerinde durmaktadır.

İlimsiz ve fensiz geçici olarak ilerleme mümkün olsa da bu zararlı olabilmektedir. İlim ve fen ilerlemedike ve halk eğitime katılmadıkça, memlekette adam yetişmeyecektir. Eğitimi insanlar yetişmediği müddetçe de devletin geleceğinin tehlikeden kurtulmayacağını belirtmekte; "Sanayide ilim ve becerisi

²¹⁶ Ziyad Ebuzziya , "Ahmet Rıza" , İslam Ansiklopedisi, C.II s.126.

²¹⁷ Ahmet Rıza , *Ahmet Rıza Bey'in Anıları* , s.11.

olan, cemiyette daima yararlı şeylerle uğraşan milletlerin hiçbir zaman yok olmayacağı açıktır”²¹⁸ demektedir.

Ahmet Rıza Bey, kendini vatana hasredecek, inisiyatif sahibi iradeli bir gençliğin ve halkın, yetiştirilmesini ve eğitilmesini ihtiyaç olarak görüyordu. Bu ihtiyacın giderilmesi için de yeni bir eğitim sisteminin çerçevesinin çizilmesi gerekliliği üzerinde duruyordu.

Özellikle Anadolu’ya yaptığı bir gezi sırasında yakından görme fırsatı bulduğu köylünün durumunu içler acısı bulmuştur. Bu durumun sebeplerinin, tarımın geriliğinden ileri geldiği düşüncesiyle Fransa’ya gidip ziraat öğrenimi yapmaya karar vermişti. Paris’te üç yıl içinde Grignon ziraat mektebini bitirdi ve uzman ziraatçı olarak yurda döndü. Kendisi Avrupa ile kültürel münasebetleri bulunan Osmanlı toplumunu, ziraat tahsiline yönlendiren ve bu konunun ilk gerçek örneğini veren kimsedir. Amerika ile münasebetler geliştirdiğimiz bu dönemde münasebetimizin başında ziraatımızın yabancı bilgi ve tekniği ile ıslah edilmesinin gerektiğini ve bir ziraat memleketi olan Türkiye’nin başka yerlerden gıda maddeleri getirttiğini derin bir sosyal ızdırapla görmüş olan Ahmet Rıza Bey, uzağı görücü ve yol gösterici bir fikir adamı ve pozitif görüşlü bir sosyolog olarak karşımıza çıkmaktadır. O sonuçta köylünün geri kalmasının sebebini, onların modern tarım metotlarını bilmeyişlerinden kaynaklandığı düşüncesiyle ziraat bakanlığından ayrılarak eğitim bakanlığına geçti. Amacı köylünün eğitim yoluyla aydınlatılmasına çalışmaktı.²¹⁹ Eğitim bakanlığına geçmesinin sebebini de şöyle açıklar. “Bağ ve bahçeye merakım olduğundan ziraat ve çiftçilik vasıtası ile vatanın fazla servet elde etmesine, imarına çalışmak ve ecdadımın bu yolda bir hayırlı halefi olmak arzusuyla

²¹⁸ Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey`in Anıları* , s.13.

²¹⁹ Ziyad Ebuzziya , “*Ahmet Rıza*”, İslam Ansiklopedisi, C.II, s.124.

Paris'e gelmiş Ziraat Fakültesi'nde çiftçilik öğrenmişim. Ancak nakit sermaye, ilim, özel iş ve ustabaşının olmadığı yerde ziraatın ilerlemeyeceğinden tarla toprak işlerinde düzenleme yapmak yerine daha önce halkın bilgilendirilmesi gerekliliğine inandığım için eğitim bakanlığına müracaat etmişim.”²²⁰

Ahmet Rıza Bey bu doğrultuda Bursa Eğitim müdürlüğüne atanır. Ancak devlet memurluğunun kendine göre bir iş olmadığını görünce haksız yere maaş almanın, amaçsızca milletin önünü kesen yol kesiciden farkı olmadığı düşüncesiyle, memuriyetten istifa eder. Daha sonra da diğer milletlerin hangi yol ve tedbirleri kullanarak ilerlemiş olduklarını araştırmaya yönelir. Bu araştırmayla mülk ve milleti bu yok oluştan kurtarmak, sanayi ve ilmin gerekliliğini millete anlatmak için terbiyeden ve aklî ilimlerden başka çare olmadığını tamamıyla anlamıştır.²²¹ Bu düşünceyle II. Abdülhamit'e yazdığı son mektubunda tehlikede olan memleketi ancak talim ve terbiyenin kurtaracağını, ilerleme ve kalkınma için halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi gerektiğini, bunun önemli şartının da sevgi ve intizam olduğunu ifade ettikten sonra bütün Osmanlıları bu mukaddes noktada toplamak düşüncesinde olduğunu belirtir. ²²²

Bu arada Ahmet Rıza Bey'in ortaya koyduğu fikirlerin üzerinden yetmiş yıl geçmesine rağmen bu fikirlerin hâlâ önemini koruduğunu unutmamak gerekir.

h) Kadın ve Kadın Eğitimi

Ahmet Rıza Bey'in kadın eğitimi konusunda orijinal fikirleri vardır. Bu fikirlere geçmeden onun fikirlerini temellendirmek yerinde olacaktır. Batıda kadın yüzyıllar boyunca erkeğe bağımlı ve onun buyruğu altında ve her şeyden önce

²²⁰ A.g.e, C.II, s.125.

²²¹ Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, s.4.

²²² Ahmet Rıza, a.g.e, s.7.

yuvaya bağılı olarak yaşamıştır. Hem hukuksal hem de dinsel açıdan kadın toplumda geri planda kalmıştır. Bunun yanı sıra diğere bilim alanlarında da kadının geliştirilmesine ilişkin olumlu görüşler bulmak zordur. Hatta kadının erkeğe bağımlı olmasının gerekliliğı konusunda hemen hemen bütün bilimler fikir birliğı etmişlerdir.²²³

Kadını erkeğe bağımlı kılmak için bir araya gelen koşullar Osmanlı İmparatorluğu'nda da görülmüştür. Bununla birlikte, İslam'ın doğası ve Osmanlı Devleti 'nin teokratik yapısı nedeniyle din burada özel bir yer almıştır. Avrupa'daki ideolojik gelişimiyle birlikte kadının yeri ve konumu da değışmiştir. Avrupa'da ortaya çıkan her ideolojik hareket belki biraz geç de olsa kısmen Osmanlı İmparatorluğu'nda yankısını bulmuştur.²²⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın eğitiminin geri planda bırakılması Cumhuriyet Türkiye'sini de etkilemiştir. Osmanlı Devletinin, eğitimi kendi görevi olarak görüp toplumun tüm kademelerine yayması da oldukça geç dönemlere rastlar. Bu konuda ilk çabalara batılılaşmanın başladığı yıllar olarak gösterilen Tanzimat döneminde rastlamaktayız. Bu dönemde devleti felakete gidişten kurtaracak bir yol olarak eğitim görülmüştür. İlk kez bu dönemde kızlar için orta dereceli okullar açılmıştır.²²⁵

II. Meşrutiyet devrinde arka arkaya gelen savaşlar devletin sosyo-ekonomik yapısını değıştirmişti. Kadın eğitimi konusunda batılı toplumlar, önceki dönemlere oranla daha önemle ele alınıp incelenmiştir. Devlet adamlarının bu kanunun önemini kavramasıyla birlikte gelişen milliyetçilik akımı sonunda kadın hakları ve eğitimi ile ilgili koşullar ve düşünceler de değışmeye başlamıştır. 20.yy'da dünyadaki hızlı

²²³ Coporal, Bernard, *Kemalizm ve Kemalizm Sonrası Türk Kadını*, Cumh. Gazetesi Yay, İst 1999, s.2.

²²⁴ Coporal, *Kemalizm ve Kemalizm Sonrası Türk Kadını*, s.60 .

²²⁵ Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Koleji Yay, İstanbul 1997, s.137-138.

değişmeler ve ortaya çıkan toplumsal çözümler gibi olgular kadınların toplumsal ve ekonomik hayata daha çok katılmalarını kaçınılmaz hale getirmiştir. Sanayileşme ve makinalaşma ile birlikte işlerin fiziksel güçten çok zihinsel gücü kullanmayı gerektirmesi kadının ekonomik yaşamda ve üretimde yer almasına yardım etmekteydi. Bu konular Osmanlı toplumunu da dolaylı ve doğrudan etkilemiştir.²²⁶

Ahmet Rıza Bey sosyal, politik, ekonomik ve eğitim gibi çeşitli konularda birçok dergi ve gazetede yazılar yazmış, layihalar da dahil olmak üzere önemli eserler vermiştir. II. Meşrutiyet döneminde önemli siyasi görevlerde bulunmuştur. Meşverette siyasi ve eğitimsel yazılar yazmış, devrin padişahına layihalar göndermiştir. Bu yazı ve layihalarında devletin kurtuluşunu, kitlelerin eğitilmesinde, kızların okutulmasında ve eğitimin niteliğinin yükseltilmesinde görmüştür.²²⁷

II. Meşrutiyet dönemi öncesinde Osmanlı aydınları devletin kaderini uzun uzun düşünmeye başlamışlardı. Ahmet Rıza Bey bu konuda oldukça somut düşünceler ileri sürmüş ve toplumun geri kalma sebeplerin den birisinin de kadınların eğitimsizliğinden kaynaklandığını ortaya koymuştu.²²⁸

Ahmet Rıza Bey layihanın devamında ilkokulların durumunu anlatırken kızların eğitiminin mevcut durumda yok denecek kadar az olduğunu belirterek şöyle devam ediyor: “Benden önceki müdür zamanında eğitim bakanlığına bir tasarı gönderilerek vilayet merkezinde 47 erkek ve 24 kız okulu olduğu belirtilmiş ise de Bursa’da erkeklere özgü yalnız 23 ilkokul ve 1200 öğrenci bulunup kızlar ise bir takım özel evlerde ve düzgün olmayan halde okuduklarından kızlara özgü okullar yok gibidir.” Erkek egemen toplum yapısının yanı sıra eğitim hizmetinin dağıtılmasındaki dengesizlik ve çarpıklıklara işaret eden Ahmet Rıza Bey kızların

²²⁶ Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, s.8.

²²⁷ Ahmet Rıza, *Layihalar*, s.9.

²²⁸ Ahmet Rıza, “*Kadın*”, *Vazife ve Mesuliyet*, Paris 1324, s.17.

eğitimde geri kalmasını, okulların ve eğitim sisteminin öğelerinin tam olarak düzenlenmemiş olmasına bağlamaktadır.²²⁹ Bu durum Cumhuriyet Türkiyesine de miras kalmıştır. Kadınların eğitilmesi uzun süre din, gelenek vb. gibi nedenlerle istenen düzeye çıkamamıştır.

A. Comte'un kadınlı ilgili düşüncelerinin etkilerinin de görüldüğü, 'Kadınlar' başlıklı çalışmasında Ahmet Rıza Bey'in II. Meşrutiyet dönemindeki izlenimlerini ve bugün içinde geçerli olan bazı düşünceleri kaleme almıştır. Bu düşüncelerin cesaretle ileri sürülmesinde II. Meşrutiyet döneminin getirdiği özgürlük ortamı da rol oynamıştır. Ahmet Rıza Bey bu eserinin ön sözünde " Bir kavmin ahlak ve medeniyeti ile kadınların durum ve statüsü arasında yakın ilişki vardır. Toplum bir teraziye benzetilirse, terazinin bir gözü kadın diğer i ise erkektir. Her iki gözde olanların eşit değerde olmasıyla toplumda denge sağlanabilir. Kadın ve erkeğin görevleri düzgün bir şekilde oluşturulmamışsa biri diğerinin yaptığını yıkar."²³⁰ demektedir.

Ahmet Rıza Bey Osmanlı toplumunun geri kalış nedenlerinden birisi olarak gördüğü kadınların okutulmaması sorununu, İslam dininin yanlış yorumlanmasına bağlamaktaydı. Bu konuda " İslam'ın ilk dönemlerinde kadınlar toplumdaki genel işlere katılır ve ilerlemelerde erkeklerle beraber olurdu. Eski Türklerde kadın erkekle yönetim işlerinde birlikte olurdu. İslam'ı kabul ettikten sonra dinin yayılmasına, ailenin gelişmesine kadınların katkıları olmuştur. Peygamber hanımları aktardıkları hadislerle birçok dini sorunun çözümlmesine yardımcı olmuştur. İslam'ın ilk dönemlerinde fıkıh derslerine giren, fetva veren nice Ayšeler gelmiştir."diyerek İslam'ın ilk dönemlerinde kadınların eğitim işleriyle ilgilendiklerine daha sonraki

²²⁹ Ahmet Rıza , *Layihalar*, s.27.

²³⁰ Ahmet Rıza , "Kadın", *Vazife ve Mesuliyet* ,s.1.

gelişmeler nedeniyle toplumda kadına verilen değerin azalmasına dikkat çeken Ahmet Rıza Bey, kadın ile erkek arasında işlerin paylaşımı ve savaş da dahil olmak üzere kadın-erkek eşitliğinin yanlış yorumlandığını söylemektedir.²³¹

Ahmet Rıza Bey toplumsal çözümlenin Osmanlı Devleti'nde kadının statüsünü geri plana ittiğini bilmekteydi. Ona göre Osmanlı toplumunda görülen görücü usulüyle yapılan evlenme şekliyle, maddi amaçlı evliliklerin de kadın-erkek arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve kadının eğitimsel açıdan geri kalmasına yol açmıştır. Toplumdaki bu dengenin bozulmasında kadının geri planda kalmasının da önemli rolü vardı. Ahmet Rıza Bey bu nedenlerden dolayı Türk toplumunda şair, sanatçı ve bilimle uğraşan kadınların sayısının neredeyse yok denecek kadar az olduğunu ve onların da topluma fazla hizmet etmediklerini öne sürmektedir. Bunun Osmanlı sarayı için de geçerli olduğunu ve saraydaki kadınların bilgisizliği ve cahilliğinin Osmanlı devlet örgütünü geri götürdüğünü, kadınların padişahlara bile kötülük yaptığını kabul etmekteydi. Ona göre bir toplumun yöneticileri ne kadar faziletli olursa olsun onların ahlaki açıdan gelişebilmesi için kadınlarının eğitimi olması gereklidir.²³²

Kadınların eğitilmesi konusunda Osmanlı toplumundaki en önemli gelişme aslında 1876 tarihli Kanun-i Esasi'yle getirilmişti. Kanun-i Esasi'nin 9. ve 10. maddeleri "Osmanlı toplumunda herkes hürdür ve hiç kimse kimsenin hak ve hürriyetine tecavüz edemez" demektedir. Ahmet Rıza Bey, Şeriat'ın daha da ileri giderek "ilim ve iktidarı olan bir kadın kadılık edebilir" hükmünü ön plana çıkarmaktaydı. Bütün bunlara rağmen şeriatın kendilerine verdiği haklara karşılık bunları kullanmayıp, erkeklerin eline bırakmalarının sorumluluğunu kadınlara

²³¹ Ahmet Rıza, "Kadın", *Vazife ve Mesuliyet*, s.2.

²³² Ahmet Rıza, "Kadın", *Vazife ve Mesuliyet*, s.6.

yüklerken onların bu haklar konusunda eğitilmemelerini de ayrıca bir sorun olarak ele almaktaydı.²³³

Ahmet Rıza Bey İslam ülkelerinde kadına verilen önemin azalmasının, kadının statü kaybetmesinin ve geri plana itilmesinin, Haçlı Savaşları sonrasındaki döneme rastladığını belirtiyor. Özellikle Haçlı Savaşlarından sonra doğudaki sosyal durum değişmesi Hıristiyanlarla ilişkilerin artması Müslüman kadınların toplumdan çekilmesine sebep oldu. Kadınlar topluma ilişkin işlerden uzak olarak yaşamaya başlayınca kızlarında cehalet içinde kaldıklarını ve eski önemlerini kaybettiklerini belirtiyor.²³⁴

Kadının cahil kalması ve toplumsal yaşamdan çekilmesiyle aile içinde de kadına verilen değer azaldığını kabul eden Ahmet Rıza Bey, bunun sonucunda kadın ve erkek arasındaki eşitliğin bozulduğunu ve kadının manevi açıdan sömürüldüğünü böylece faziletini kaybettiğini bu durumun erkeğin faziletini de azalttığını savunmaktadır.²³⁵

Benzer görüşleri “Kadınlarımız” başlıklı çalışmasında Celal Nuri (İleri) de öne sürmekteydi. Ona göre “Kadınları bilgili olmayan bir ulus bilgili olamaz. Kadın esir değildir. Mal değildir. Allah onu erkeğin eşi ve dostu olmak üzere yaratmıştır. Kör olası istibdat ve cehalet İslamî açıdan kadına verilmiş olan hakları görmemiş, dinin amacını anlamamış, kadını basit bir dereceye indirmekle aileyi, çocukları, cemiyeti felakete götürmüştür.”²³⁶

Ahmet Rıza Bey göre iyi eğitimle, toplumun maddi ve manevi yönden gelişmesi pekala mümkündür. Bu da vicdani sorumlulukların yerine getirilmesini

²³³ Ahmet Rıza, a.g.e, s.20.

²³⁴ Ahmet Rıza, a.g.e, s.4.

²³⁵ Ahmet Rıza, “Kadın”, *Vazife ve Mesuliyet*, s.5.

²³⁶ Celal Nuri İleri, *Kadınlarımız*, İst.1331, Matba-ı İçtihat, s.125.

kolaylaştırmaktadır. Bununla da bireylerin kalplerinin geliştirilmesinin gerekliliğini öne sürer. Bunun da kadınlar tarafından yapılabileceğini kabul etmektedir. “Bireylerde vicdan vb. duyguların geliştiği ilk yer ana kucağıdır.” diyen Ahmet Rıza Bey böylece kadınların eğitiminin temel gerekçesini de ortaya koymaktadır.²³⁷

Ahmet Rıza Bey’e göre çocuğun kişiliğinin gelişmesinde annenin etkisinin çok büyük olduğu öteden beri bilinmektedir. Günümüzün aile ve ana-baba eğitimi gibi kavramlarına değinen Ahmet Rıza Bey bu konuda günümüzü dahi aydınlatan görüşleri ile çocukların bu dünyaya bilgili ve ahlaklı olarak gelmediğini belirtir. Çocuğa ilk dersini verenin, dilini ve dinini öğretenin annesi olduğunu, Anne kucağının insaniyet ocağı olduğunu ifade eder. Ona göre “Ruhun gıdası orada pişer, hazırlanır, sönmüş, soğumuş kalpler orada alevlenir, hayat bulur. Fikir ve düşünceler orada gelişir.” Ahmet Rıza Bey bilim ve eğitimden uzak kalmış annenin ne kadar sevecen ve şefkatli olursa olsun çocuğun ruhunu yeterince besleyemeyeceğini ileri sürmekteydi. İşte tüm bu nedenlerle kadın eğitimi ona göre toplumda ön plana alınmalıydı. Bu düşüncelerini dinsel metinlere de dayandıran Ahmet Rıza Bey “Cennet anaların ayakları altındadır” hadisini de örnek göstererek toplumda kadına verilmesi gereken önemi bir kez daha ortaya koyuyordu.²³⁸

Dindeki bu açık emir ve uygulamalara karşılık kadınların toplumda hak ettikleri yere gelememeleri, temelde kültür ve gelenekle ilgilidir. Yüzyıllarca kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar gelen gelenekler toplumda en etkili kuralları oluşturmuş, yaşantıları da şekillendirmiştir. Çoğu zaman dinin bile geleneğe göre şekillendiği gerçektir. İşte bu gelenekler, dinde kadının değerine ve toplum içindeki yerine ilişkin uygulama ve uyarılara rağmen kadına karşı olumsuz

²³⁷ Ahmet Rıza, a.g.e, s.7.

²³⁸ Ahmet Rıza, “Kadın”, *Vazife ve Mesuliyet*, s.9-10.

tutumların gelişmesinde önemli etken olmuştur. Aslında kadın eğitime ilişkin ihmal ve duyarsızlıkları bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Osmanlı toplumunun gelenekten kurtulup kadın eğitime yönelmesi, bu sebeplerle söz konusu olmamıştır.

Ahmet Rıza Bey çocuğun ilk eğitimini annesinden almasının gerekliliğini savunarak insanların birikimlerinin en temel kaynağının annesi olduğunu açıklar. Çocuk bu açıdan annesine bağımlıdır. Annenin bilgili olması, çocuğun hem düşünce hem de duygularının gelişmesine yardımcı olacağı düşüncesindedir. Ayrıca toplumun gelişmesi için öncelikle bilgili anneler yetiştirmenin önemli olduğunu söyler. Ahmet Rıza Bey, kadınların eğitilmemesini istemenin toplumun mutluluğunu istememekle eşit olduğunu belirtmektedir. Ayrıca toplumsal düzenin gelişmesi ve kalıcı hale getirilmesi için kadınların eğitilmeleri gerekir. Kadınların kanun ve düzeni iyi bilmeleri gerekliliğini de vurgulayan Ahmet Rıza Bey'e göre adalet fikri aile içinde gelişirse daha sonra toplumsal katmanlara yayılabilir. Çocuk eğer ailesinde adalet görürse dışarıda da adil davranabilir. Aksi durumda okulda alacağı eğitimin pek de önemi yoktur.²³⁹

Ahmet Rıza Bey kadın eğitiminin diğer bir boyutuna şöyle değinmektedir: “Çocuğu hakkıyla eğitenler, toplumda yüce duygularla bireylerin yetişmesine katkıda bulunanlar bu surette bütün milletin ıslahına ve huzura ermesine yardım ederler. Bugünkü kızlar, yarının analarıdır. Kızı eğitmek tüm milleti eğitmek demektir. Bu iş biz de tamamen kadının elinde olduğu için bu konuda ortaya çıkan hatalardan kadınlar sorumludur. Çocuğu düzenliliğe, intizama, temizliğe ve başkalarını düşünmeye alıştırmak anaların görevidir.” Ahmet Rıza Bey İslamiyet'te de “İlim

²³⁹ Ahmet Rıza, “Kadın”, *Vazife ve Mesuliyet*, s.16.

öğrenmek, kadın ve erkeğe aynı oranda farzdır” örneğini vererek kadının da eğitilmesinin gerekliliği konusunda duruyordu. Ahmet Rıza Bey kendi yaşadığı dönemde kadın eğitiminin durumunu göstermek için, diğer devletlerle karşılaştırmalara giderek Osmanlı toplumunda kadın eğitiminin hem nicel hem de nitel anlamda geri kalmasını eleştirmektedir.²⁴⁰

Ahmet Rıza Bey, eğitimde kadının geri kalmasının sadece sosyal hayata zarar vermediğini, bu durumun politik, siyasi alanlarda da zararlarının olduğunu ifade etmektedir. Ona göre “Rus hükümeti de halkına hürriyet hakkı tanımıyordu, kadınların, Rusya’dan çıkmalarına, serbest bir memlekette tahsil görmelerine razı değildi. Bu zorluğa rağmen her yıl birkaç bin genç kız kaçarak dışarıya çıkıyor, açlığa, sefalete, gurbetin eziyet ve zorluklarına tahammül edip Almanya’da, İsviçre’de, Paris’te öğrenim yapmaya çalışıyorlardı. İşte Rus hükümeti böyle yüksek okullarda okumuş, eğitim şuuru ile fikri aydınlanmış kadınların terbiyesinde büyüyor, ilerliyor. 30 sene evvel bizi mağlup eden Rus Subayları bu kadınların ellerinde büyümüş insanlardır.”²⁴¹

Ahmet Rıza Bey Osmanlı toplumunda kadın eğitiminin ve kadının geri kalmasının nedenlerini yoruma tabi tutup dönemindeki tutuculuğa karşı önemli düşünceler ileri sürerek, Cumhuriyet döneminde kadın eğitimi için ilk adımları atanlardan biri olmuştur. Ona göre Kadınların toplumda geri plana itilmesinde, Osmanlı toplumunun Avrupa’yı körü körüne taklit etmesi de etkili olmuştur. Bilim ve eğitime bir süs gibi bakan kadınları eleştiren Ahmet Rıza Bey bunun yanlış olduğunu belirtiyor. Çağdaş ve Avrupalı görünmek uğruna yapılan eğitimin ise kadın eğitimini olumsuz yönde etkilediğini belirtiyor. Osmanlı toplumunda devletin kadın

²⁴⁰ Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s.23.

²⁴¹ Ahmet Rıza, “*Kadın*”, *Vazife ve Mesuliyet*, s.18.

eğitimini kendi görevi olarak görmesi çok geç dönemlere rastlamış, buda kadının eğitimde geri kalmasına yol açmıştır. Öyle ki karma eğitim bile sıbyan mektepleri dışında 1915 yılında Darülfünunda gerçekleşmişti. Karma eğitimin ilk kez üniversiter düzeyinde gelişmesi de ilgi çekicidir. Cumhuriyet döneminde kadınların eğitilmesinin ön plana alınması konusunda da Ahmet Rıza Bey'in etkili olduğu söylenebilir.²⁴² Ahmet Rıza Bey'in kadın eğitimiyle ilgili düşünceleri, A. Comte'un da önemle üzerinde durduğu aile, devlet ve ahlak gibi toplumsal konularla bağlantılı olarak ele alınmalıdır.

ı) Türk Toplumundaki Gerilemenin Sebepleri

Ahmet Rıza Bey Türk toplumundaki gerilemenin sebeplerini belirtirken temel hareket noktası olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri bir devlet görünümü içinde olmasını gösteriyordu. Askerlik imparatorluğun yapısının ana unsurlarından biriydi. Bu nedenle o ne zaman askeri unsurlarda bozulmalar başladı ise, devlet düzeninin çarklarında da bu oranda aksaklıkların baş göstermeye başladığını belirtiyor.²⁴³

²⁴² Ahmet Rıza, a.g.e, s.6.

²⁴³ Ahmet Rıza, "Asker", *Vazife ve Mesuliyet*, Kahire 1323, s.7.

* (Bu konu için meşveret anlayışına bakınız).

Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Duraklama Devrinden itibaren başa geçen padişahların bilgisizliği, tecrübesizliği ve yetersizlikleri imparatorluğu bir çıkmaza sürüklemeye başlamıştı. Padişahlar Osmanlı ordusuyla beraber savaşa katılmıyordu. Bu durumun askerde meydana getirdiği olumsuz psikoloji askeri bozgunları da beraberinde getirdi. Bu olumsuzluklar aynı zamanda çiftçiyi ve tımarlı askeri de etkiledi. Bütün bunlar üst üste gelince toplumsal isyanlar baş gösterdi. Bununla birlikte Avrupa'da yüzyıl savaşları bitmiş, Avrupa bilim ve teknikte ileri gitmişti. Osmanlı İmparatorluğu ise batının bu ilerlemesini ancak 18.yy'da görebilmişti. Bu manada Avrupa'dan yararlanma yoluna ilk defa askeri alanda gidildi. 19.yy'dan itibaren siyasi, hukuki ve toplumsal alanda Avrupalı manada çalışmalar yapıldı. Özellikle batılı manada meşrutiyet yönetimine geçilmesini savunan Ahmet Rıza Bey bu isteğini halkın istekleri doğrultusunda dini olarak temellendiriyor ve Kur'an'dan bu konudaki örnek ayetleri veriyordu.(*)

Osmanlı İmparatorluğu yönetici ve aydınları batılılaşma yolunda adımlar atmaya çalışırken, Batıların politikasının şekli değişmedi. Bütün bencilliği ile Osmanlı topraklarının fethi, servetlerinin ellerinden alınması, kuvvetlerinin ortadan kaldırılması daima politikalarının temellerini oluşturuyordu.²⁴⁴

Bu konuda Ahmet Rıza Bey Batıların kendi lüks, sefahat manasız zevkler ve tatmin edilmek istenen gururları uğruna Osmanlı'ya yaşama hakkı tanımadıklarını belirtiyordu. Üstelik bütün batılı milletlerin kendi çıkarlarına ve ihtiyaçlarına göre bu maceraya atıldıklarını ifade ediyordu. Bu nedenle İtilaf Devletleri'nin hiçbir çıkar gözetmeden harbe girdiklerini ilan etmelerine rağmen, Türkiye'nin paylaşılması üzerinde mutabakata varmış olduklarını biliyoruz. Bugün

²⁴⁴ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.27.

mütarekenin üzerinden yıllar geçmesine rağmen hükümet merkezi İstanbul da dahil ülkenin büyük bir kısmını işgal ettiklerini unutmamalıyız. Türkiye gibi Bulgaristan ve Macaristan'ın bile böylesine zelil bir muameleye tabi tutulmadıklarını hatırlayalım. Sebep ise elbette ki batıların Hristiyan bizim ise Müslüman olmamızdan kaynaklanıyordu.²⁴⁵

Ahmet Rıza Bey Avrupa Devletlerinin, Rusya da dahil olmak üzere tarihin hiçbir döneminde Osmanlı İmparatorluğu ile samimi bir dostluk kurmadıklarına inanıyordu. Bazen aralarından birkaçı bizim yardımımıza gelmişlerse de aslında bu yardım etmeden ziyade kendi rakiplerini kontrol altına alma düşüncesinden kaynaklanıyordu.²⁴⁶

Ahmet Rıza Bey I. Dünya Savaşı'na özellikle Jön Türklerin isteğiyle Almanya'nın yanında savaşa girilmesini büyük bir hata olarak görüyordu. Ancak Osmanlı İmparatorluğu bu hatasını Suriye'yi, Filistin'i, Hicaz'ı, Mezopotamya'yı, Ege adalarını, Boğazlar üzerindeki hakkını kaybetmekle çok pahalıya ödemiştir. Diğer mağlup devletlerin hiçbirinden bu kadar büyük (Fransa'nın dört misli) ve zengin topraklar koparılmamıştır.²⁴⁷

Bu zengin toprakların imparatorluktan koparılması ile maddi planda verilmiş olan zarar bitmedi. Daha sonra imparatorluğu geriletme ve yıkma adına yapılan çalışmalar bitmek ve tükenmek bilmedi. Özellikle İngilizler tarafından Osmanlı Parlamentosu'na tecavüz edilerek bir kısım mebus ve senatör tutuklanıp sürgüne gönderilmiştir. Çoğunlukla menfaat uğruna ve taraf tutarak iş içlerimize müdahaleler olmuştur. Hatta Saltanat ve Hilafet merkezinde bile Osmanlı Devleti 'ni yabancı bir

²⁴⁵ Ahmet Rıza, a.g.e, s.30.

²⁴⁶ Ahmet Rıza, a.g.e, s.40.

²⁴⁷ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflassı*, s.41.

kaza hükmünün emrine sokarak, askeri mahkemeler kurmak suretiyle bir devlete ve millete yaşama hakkı tanımamak, Osmanlı'nın geriletilmesi için yapılan ama dıştan gelen olumsuzluklardı.²⁴⁸

Bu arada uzun yıllar süren harpler, fakirlik ve sefalet gerilemelere yol açmış, nizam ve intizamı bozmuş, mülkiyet hakkını karıştırmıştır. Hücuma uğrayan şehirler altüst olmuştur. Şahsın hayatında hastalık ve acı ne ise sosyal hayatta da fakirlik, kargaşa o olmuştur.²⁴⁹

Toplumun ve halkın gerilemesinin en büyük sebeplerini bir önceki bölümde de değerlendirdiğimiz gibi halkın dininin bile geleneğe göre şekillendiği bir toplumda, zaten eğitim sorunlarının yoğunlukta olduğu bir dönemde bir de kadınların eğitimine gereken önemin verilmemesi, ve onların arka plana itilmesi eklenince, büsbütün gerileme baş gösterdi.

Bir millet baskı altında tutulmuş, yaralanmış, büyük bir ıstıraba düşmüşse, aklının durgunluğa uğraması veya karanlık, şüpheli görünen geleceğinin karşısında, ahiret hayallerine kapılarak kendisini kolay teselli etmesi doğaldır. Ürkeklik düşüncelerini uyuşturduğundan cesarettен yoksun bir inanç ve taassup doğdu. İşte bu doğrultuda Türk halkının kendine olan güveni de sarsıldı ve gerilemeden kurtulamadı.²⁵⁰

i) Toplumsal İlerleme Yolunda Yapılması Gerekenler

Ahmet Rıza Bey toplumsal ilerleme yolunda önce genel bir değerlendirme yapar. İnsanın cehaletle, peşin hükümlerle ve taassubla savaşması gerektiğini, ilerlemenin peşinden koştuğu zaman da kendisinden daha bilgili, daha kuvvetli olan

²⁴⁸ Ahmet Rıza, a.g.e, s.39.

²⁴⁹ Ahmet Rıza, a.g.e, s.155.

²⁵⁰ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.132.

benzerlerinin yardımına muhtaç olacağını belirtir. Paranın kudretine, alkolün zararlarına ve yeni bir petrol savaşına engel olabilmek için karşılıklı yardımlaşmaya ihtiyaç olduğunu vurgular. İlerleme yolunda insanlara daha fazla hükmedebilmek için onları zayıflatmaya ve birbirlerine düşürmeye yönelik her çeşit siyaset ve inanç katiyetle yok edilmelidir. Haysiyetine ve şanına düşkün büyük bir devletin kendisine yapılmasını istemediği bir şeyi asla başkasına da yapmaması gerektiğini ifade ederek genel bir tablo çizmektedir. Ayrıca bu ifadelerine uygun olarak evrensel bir söylem kullanarak milletler arası kardeşlik ve yardımlaşma devrinin milletleri birbirinden ayıran, bölen ve düşman eden, yalan ve kin devrinin yerini alması gerektiğini söylemektedir.²⁵¹ Bu noktada Müslümanların ve Türklerin dinlerinden ve kültürlerinden gelen son derece müsamahakar anlayışları ne yazık ki batılılarda görülmüyordu. Gerçekten de Ortaçağ Avrupasında ki müsamahasızlık ve tahammülsüzlük hâlâ etkisini sürdürüyordu.²⁵²

Ahmet Rıza Bey ilerlemenin ve kalkınmanın ilimle, eğitimle olacağını her yazısında her eserinde sıkça vurgulamaktaydı. Hatta bu konuda Hz. Muhammed'in "İlim Çin'de de olsa gidip arayınız." sözüne dayanarak birçok mütefekkirimizin yabancı bilim adamlarından yararlanma yoluna gittiklerini ifade etmekteydi.²⁵³

Tabii haliyle her şey değişmek ve yenilenmek zorundadır. Zamanın değişmesi düzen değişikliğini, bu değişimde devlet değişikliğini gerektirir. Böyle bir devlette de bilim adamına ve mucide ihtiyaç vardır. Ahmet Rıza Bey ilmin gelişmesi ve sanayiye tatbikıyla toplumda matbaa, buhar, elektrik gibi kuvvetlerin meydana geldiğini, dolayısıyla geçinmenin ve devletin idare şeklinin değiştiğini bildirir.²⁵⁴

²⁵¹ A.g.e, s.46.

²⁵² Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflassı*, s.91.

²⁵³ Ahmet Rıza, a.g.e, s.55.

²⁵⁴ Ahmet Rıza, *Layihalar*, s.3.

Ahmet Rıza Bey, bizde dinin yanlış anlaşılmasından dolayı eğitimin sadece şer’i ilimlerden ibaret olduğunu sananlar var. Halk bir zaman her şeyi yaratıcısından bekler ve çalışmadan gafil gafil otururdu. Hakkı hükümetten beklemeye alıştı. Bu ümitler intizarlar, hep temel düşüncedir. İnsan saadetini, selametini kendi gayret ve çalışmasından beklemeli, kendi adam olmaya çalışmalıdır. Bir milletin hürriyet ve geleceği fertlerinin bu lüzumu anlamalarıyla temin edilebilir. İlim ve eğitim sayesinde hürriyet ve istikbal yön kazanır.”²⁵⁵

Ahmet Rıza Bey Meşveret’in Fransızca ekinde şark medeniyetinin orijinalitesini muhafaza etmek ve bu sebeple Garptan yalnız ilmi gelişmelerin genel neticelerini almak, yalnız hakikaten mezcedilebilecek ve bir milletin hürriyet ve ilerlemesi yolunda lazım olacak unsurlar ithal edilmesi gerektiğini savunuyordu.²⁵⁶ Oysa Avrupalılar adalet, kuvvetlerin taksimi, idari ademi merkeziyet, bazı mahalli imtiyazlar, vicdan hürriyeti, sultanın mutlakiyetinin sınırlandırılmasını, milletin kanunların yapılmasına iştirakini, mutedil bir basın hürriyetini vaad etmektedir. Fakat Avrupalılar bunların kesin bir şekilde tatbikinin üzerinde durmamışlardı. Avrupalıların bütün derdi padişahın hudutsuz kudretini sınırlandırmaktı. Diğer taraftan da şu veya bu gayri Müslim ırk veya din hesabına her gün memleket meselelerine müdahale etmişler, kurtuluş ve ilerleme yolunda en büyük engeli teşkil etmişlerdir.²⁵⁷

Kısaca Ahmet Rıza Bey yabancı devletlerden fayda gelmeyeceği kanısındadır. Ona göre yabancı devletlerin hiçbiri bizi himaye eylemez. Hiçbiri kalkınmamız ve ilerlememiz için elimizden tutup yardım etmez .Hiçbir devlet diğer

²⁵⁵ Ahmet Rıza, *Meşveret*, 13 Şubat 1313 s.1.

²⁵⁶ Ahmet Rıza, “*Asker*”, *Vazife ve Mesuliyet*, Kahire 1323, s.26.

²⁵⁷ Ahmet Rıza, *Meşveret*, 18 Haziran 1896 s.1.

bir devletin şan ve servet kazanmasını istemez. Bu nedenle vatanda muktedir, çalışkan, eğitimli adamlar yetiştirmenin dış devletlerden gelecek yardımlardan daha hayırlı olacağı kanısındadır.²⁵⁸

Sonuç olarak Ahmet Rıza Bey ülkenin ilerlemesi ve kalkınması için çözüm yolu olarak *eğitimi* görüyordu. Bilimde, sanatta, sanayide, ziraatta vs. bütün alanlarda yetişmiş insanlarla ülkenin ilerleyeceğini her fırsatta belirtiyordu.

SONUÇ

Bilgili ve içten bir şahsiyet olan Ahmet Rıza Bey Osmanlı özgürlükçülüğünün yönünü bir nebze de olsun belirlemiştir. Ahmet Rıza Bey, şu ya da bu vilayet için ya da belirli bir millet için değil, bütün ülke ve bütün Osmanlılar için ıslahatın gerekliliğine inanıyordu. İlerleme gereklidir, ama Osmanlı varlık şartları ve doğu uygarlığının özgünlüğü korunmalıdır. Batıdan alınacak bilimsel evrimin gerçekleri, özümmlenebilecek ve bir halkı özgürlük yolunda ilerletecek şeyler benimsenmelidir. Osmanlı'ya yabancı devletlerin doğrudan müdahalesine karşıdır. Bu bağınazlıktan ileri gelmemekte -zira dinsel sorun kişiyi ilgilendirir- fakat bunu meşru bir yurttaşlık ve ulus haysiyetinin sonucu olarak görmektedir.

Kendisi Batı emperyalizminin baskısı karşısında Osmanlı Devleti 'nin var olup olmama sorunu üzerinde durmuş, "Bu devlet nasıl kurtulabilir?" sorusunu sormuştur. II. Abdülhamit'in devletin kurtarılması yolunda attığı adımları

²⁵⁸ Ahmet Rıza, *lâyihsalar*, s.458

beğenmiyor ve onun bu işin üstesinden gelemeyeceğini düşünüyordu. Ahmet Rıza Bey, II. Abdülhamit'e karşı uzlaşmaz muhalefeti ile bilinen bir kişidir. Ama her şeye rağmen 1902'de yapılan Birinci Jön Türk kongresinde II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ve şahsına yapılacak suikast girişimine karşı yabancı müdahalesini savunan Prens Sabahattin Bey grubuna karşı ademi müdahale yanlısı milliyetçi grubun önderi olmuştur. Bununla birlikte II. Abdülhamit'in mutlakiyetine son vererek daha çağdaş bir yönetim kurmak için; yönetimde çağdaş okul mezunlarının öncelik tanımak, Müslüman olanlara ve olmayanlara sosyal haklar vermek, hem uluslararası düzeyde devletin devamını sağlamak, hem de ülkeyi kalkındırmak için meşrutiyeti çare olarak görüyordu. Bu doğrultuda o günün şartlarına göre kimi zaman pozitivism, kimi zaman Ademi merkezîyetçiliğe, kimi zaman da batıcılığa ağırlık verebiliyordu. Ama hep aynı soruna (Devletin kurtulması ve kalkınmasına) çözüm arıyordu.

Kısaca Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinde yaşamış ve aktif olarak da siyasetle ilgilenmiş bir kişi olan Ahmet Rıza Bey siyasi ve fikri aksiyonu ile Türk düşünce ve siyasi tarihinin önemli bir simasıdır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun batı karşısında gerilediği bir dönemde devletin bir çok kademesinde etkili görevlerde bulunmuştur. Kendisine has bir düşünce sistemi ile İslam aleminin özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli dini ve toplumsal sorunlarına eğilmiş ve çözüm önerilerinde bulunmuştur. İmparatorluğun gerileme sebeplerini ve bu gerilemeden kurtulmanın çarelerini ilmi bir yaklaşımla ele alıp incelemiştir. Hedeflediği düşüncelerini gerçekleştirebilmek için kültürel değerlerden özellikle de dinin sosyal içerikli naslarından hem bir muhalefet aracı olarak, hem de toplumsal bir ilerleme aracı olarak faydalanmıştır. Özellikle Osmanlı toplumunu ve

aydınlarını ilgilendiren çeşitli konularda fikir beyan etmiştir. Din, ahlak, milliyetçilik, meşveret, kadın eğitimi gibi konuları incelemiştir. Ayrıca Türk ve İslam dünyasının gerileme sebeplerini araştırmış ve toplumsal ilerleme yolunda neler yapılması gerektiğini söylemiştir.

Bütün bunlarla birlikte Ahmet Rıza Bey, Osmanlı toplumuna çözüm önerisi olarak da eğitim ve öğretimi sunmaktaydı. Ona göre ilim ve bilim Osmanlı toplumunda yaygınlaştırılmalı ve toplum cehaletten kurtulmalı idi. Kanun-u Esasinin ve Meşrutiyetin hakiki manada gerçekleşmesi ve arzulanan toplumun oluşması için eğitim ve öğretim gerekli idi. Ayrıca ekmeğini alınının teriyle, yani bilgisiyile kazanan insanların, yetiştirilmesinin gerekliliğine inanıyordu. O Osmanlı toplumunun ancak bu gibi insanlar sayesinde kalkınabileceğini inanıyordu.

Ahmet Rıza Bey, toplumun modernleşmesi ve hedeflediği sosyal ilerlemenin gerçekleşmesi için, halkın eğitilmesini ve kültürünün artırılmasını istiyordu. Eğitim ve öğretim ona göre toplumun ilerlemesi için en önemli unsurdur. Fikir üretme melekelerine daha çok sahip olan insanların, okumuş, bilgili, kültürlü ve ahlaklı anneler tarafından yetiştirildiğine inanıyordu. Bu sebeple O, çocuklara daha ana kucağında eğitim verilmesi taraftarı idi. Ayrıca insanların dini dogmalardan uzak tutulmalarının gerekliliğine inanıyor ve onlara daha özgür bir ortam oluşturulmasını istiyordu. Ahmet Rıza Bey, hedeflediği sosyal ilerlemenin ve kalkınmanın gerçekleşmesini, ancak ve ancak özgür bir ortamda yapılan, yapıcı-yaratıcı eğitimle mümkün görüyordu.

ÖZET

SARI, Süleyman Arif: Ahmet Rıza'nın Sosyolojik ve Dini Görüşleri, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman Doç. Dr. Niyazi Akyüz, Ankara 2003, 120 sayfa.

Bu tez giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Türkiye'de Pozitivizm akımının öncüsü durumunda olan Ahmet Rıza Bey, ülkeye pozitivist zihniyetin girmesini isterken, dinin sosyal içerikli konularına getirdiği değişik yorumlar ile Türk aydınlarının düşünce ufkunda ve sisteminde farklı bir yol açmıştır. Açtığı bu yol, bazı düşünce kalıpları içerisinde günümüzde de etkisini sürdürmektedir.

Giriş bölümünde tezin konusu, amacı, önemi ve yöntemi ortaya konmuştur.

Birinci bölümde din sosyolojisinin temel iki kaynağı olan toplum ve din kavramlarına açıklık getirilerek, toplum ve dinin birbirlerinden karşılıklı etkileşimleri üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde Ahmet Rıza Bey'in hayatı, ailesi ve eserlerinin incelenmiştir. Ayrıca onun sosyolojik ve dini görüşlerini sağlıklı bir şekilde ortaya koyabilmek için dönemin fikri ve siyasi akımları ile ilgili genel bilgiler verilmiştir.

Üçüncü bölümde Ahmet Rıza Bey'in sosyolojik ve dini fikirleri incelenmiştir. Ahmet Rıza Bey pozitivism fikrini savunurken bu süreç içerisinde milli ve manevi duygulardan, kültürel değerlerden ve özellikle de dinin sosyal içerikli naslarından büyük ölçüde faydalanmıştır. Ülkenin kurtuluşu için daha çok akıl ve bilimle açıklanabilecek pozitivist bir tavır takındığı sonucuna varılmıştır.

ABSTRACT

SARI, Süleyman Arif: The Sociological and Religious Thought of Ahmet Rıza, Graduate Thesis, The Institute of Social Sciences, Ankara University Advisor Doç. Dr. Niyazi Akyüz, Ankara 2003, page 120.

This thesis consists of an introduction and three sections. Ahmet Rıza Bey, who was the leader of the Positivist movement in Turkey, opened a new road in the horizon of Turkish intellectual life with his social theme and different views on religion, while strongly aspiring for the positivism enter the country. His way of thinking along positivism has left its imprints on various contemporary intellectual currents.

The topic, purpose, importance and method of the thesis is given in the introduction.

In the first section, the interaction of society and religion is emphasized by clarifying the concepts of society and religion, the two basic sources of religion of sociology.

In the second section, general information about the intellectual and political movements of the period is given to demonstrate Ahmet Rıza Bey's sociological and religious thoughts in a comprehensive manner. Along with his life, personality and works.

In the third section, Ahmet Rıza Bey's sociological and religious thoughts are analyzed. While Ahmet Rıza Bey was defending positivism, he largely took advantage of national and moral feelings, cultural values and especially the religious social dogmas. It can be concluded that he had a positivist manner that claim to be based on reason and science.

KAYNAKÇA

ABDULLAH CEVDET, *Funun ve Felsefe*, Mısır 1906

AHMET RIZA, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Derleyen: Bülent DEMİRBAŞ Arba Yay.

İstanbul 1988

....., *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, Üçdal Yay. İstanbul 1982

....., *Vazife ve Mesuliyet (Kadın)*, Paris 1324

....., *Vazife ve Mesuliyet (Asker)*, Kahire 1323

....., *İslamiyet'te Serbesti-i Ayin*, Çev.Şerif Mardin, Paris 1897

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi yay., İstanbul 1987

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Koleji Yay. İstanbul 1997

- ARON, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Bilgi Yay. Ankara 2000
- ASLANTÜRK, Zeki; Amman, Tayfun, *Sosyoloji*, Kaknüs Yay. İstanbul 2000
- AYDIN, S.Mehmet , *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.
İzmir 1987
- BERGER, Peter L, *Dinin Sosyal Gerekliliği*, Çev:Ali Coşkun, İstanbul 1993
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay. İstanbul 1978
- BİLGİSEVEN, Aminan Kurtkan, *Genel Sosyoloji*, Divan Yay. İstanbul 1982
-, *Din Sosyolojisi*, Divan Yay. İstanbul 1987
- BOTTOMORE T.B., *Toplumbilim*, Çev. Ünsal OSKAY, Beta yay. İstanbul1984
- COPORAL, Bernard, *Kemalizm ve Kemalizm Sonrası Türk Kadını*, Cumhuriyet
Gazetesi Yay. İstanbul 1999
- DEMİRTAŞ, Bülent, *İbrahim Temo’nun İttihat ve Terakki Anıları*, Arba Yay.
İstanbul 1987
- DOĞAN, Recai, *II.Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim Öğretim
Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996
- DÖNMEZER, Sulhi, *Sosyoloji*, Beta Yay. İstanbul 1978
- EREN A. Cevdet, *Tanzimat*, İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, Cilt 11. Milli Eğitim
Bakanlığı Yay
- ERKAL, Mustafa, *Sosyoloji*, Der Yay. İstanbul 1989
-, *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der Yay. İstanbul 1997
- EROĞLU, Hamza, *Osmanlı Tarihi*, Milli Eğitim Yay. İstanbul 1982
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri, *Auguste Comte ve Ahmet Rıza*, Fakülteler Yay.
İstanbul 1962

- FİCHTER, Joseph, *Sosyoloji Nedir*, Çev. Nilgün Çelebi, Selçuk Ün. Yay.
Konya 1990
- FREVER,Hans, *Din Sosyolojisi*, Çev. Turgut Kalpsüz A.Ü.İ.F. Yay. Ankara 1964
- GENCER A. İHSAN, *Tanzimat Fermanı*,Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
C.II Çağ Yay. İstanbul 1988
- GÖKALP,Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Milli Eğitim Yay. İstanbul 1970
- GÜNAY, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay. İstanbul 2000
- HANİOĞLU, M. Şükrü, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*,
İletişim Yay. İstanbul 1985
- İLERİ, Celal Nuri, *Kadınlarımız*, Matba-ı İçtihat İstanbul 1331
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay.
İstanbul 1993
- KAPTAN, Saim, *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri*, Ankara 1988
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Dönemi)*, Cilt V.
Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 2000
-, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara
1988
- KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yay.
Ankara 19
- KOÇER, Hasan Ali, *Türk Sosyologları*, Türk Sosyologları Tarihi Araştırmaları Yay.
İstanbul 1975
-, *Eğitim Sorunlarımız Üzerine İncelemeler ve Düşünceler*, Şafak Yay.
Ankara 1975
- KONGAR, Emre, *Türk Toplum Bilimcileri*, Remzi Kitapevi İstanbul 1986

....., *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Bilgi Yay. Ankara
1979

KORLAELÇİ, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*,
İnsan Yay.İstanbul 1986

KUBALI, Hüseyin Nail, *Türk Esas Teşkilat Hukuk Dersleri*, Ayrıntı Yay.
İstanbul 1978

KUR'AN-I KERİM, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Yay. İstanbul 1949

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yay.
Ankara 1970

MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yay. İstanbul 2001

....., *Din ve İdeoloji*, İletişim Yay. İstanbul 2000

NATIK, Süleyman, *Ertuğrul Fırkateyni*, Matbaatül Bahriye Yay. İstanbul 1327

OKANDAN, R. Galip, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul 1955

OZANKAYA, Özer, *Toplumbilim*, Cem Yay. İstanbul 1991

PARMAKSIZOĞLU İsmet, *Meşrutiyet*, TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, C.24, Milli
Eğitim Bakanlığı Yay, Ankara 1976

SEZEN, Yümni, *Sosyoloji Açısından Din*, Marmara Ün.İlahiyat F.Yay,İstanbul 1988

TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, A.Ü.İ.F. Yay. Ankara 1963

....., *Genel Sosyoloji*, A.Ü.İ.F. Yay. Ankara 1961

TEVETOĞLU Fethi, *Jön Türkler*, TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, C.21 Milli Eğitim
Bakanlığı Yay, Ankara 1976

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Gelişme Seyri İçinde II. Jön Türk Hareketinin
Fikri Esasları*, İstanbul 1956

- TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, Milli Eğitim Yay. İstanbul 1969
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay.
Ankara 1961
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Problemleri*, İ.Ü.Ed. Fak. Yay. İstanbul 1955
-, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İ.Ü.Ed. Fak. Yay. İstanbul 1966
- WACH, Joachim, *Din Sosyolojisi*, Çev. Ünver Günay, E.Ü.İ.F. Yay. Kayseri 1990
- YILDIRIM, Ergun, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, Bilge Yay. İstanbul 1999
- ZİYAD Ebuzziya, *Ahmet Rıza*, İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, Cilt .2 Türkiye Diyanet
Vakfı Yay.

MAKALELER

- AHMET RIZA, *Meşveret Gazetesi* 1896
-, *Sultan II. Abdülhamit'e Sunulan Layihalar*
- ŞAHSUVAROĞLU, Haluk, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Cumhuriyet Gazetesi
(26.1.1950- 19.2.1950)

